

ॐ

आचार्य श्री भ्रातृचन्द्रसूरि ग्रन्थमाला

श्रीनेमिचन्द्र सैद्धान्तिक कृत
षड्द्रव्य संग्रह.

मूल तथा शुद्ध गुजराती भाषान्तर सहित.

मूलना बालबोध कर्ता,

पार्श्वचन्द्रगच्छीय पंडित श्री रामचन्द्रमुनि.

प्रकाशन-प्रेरक,

मुनि श्री कनकचन्द्रजी.

प्रकाशक,

जैन दृढिसींग सरस्वती सभा तरफથી

शाह गोकळदास मंगळदास.

शामळानी पोळ—अमदावाद.

मूलना बालबोध उपरથી शुद्ध गुजरातीमां

भाषान्तर कर्ता,

शास्त्री गिरिजाशंकर मयाशंकर म्हेता.

माळवीनी पोळ—अमदावाद.

बिकानेरनिवासी श्रावक तरफથી

भेट.

विक्रम सं० १९८६.

१५१०८

गूजरात विद्यार्पाठ मंत्रालय

[illegible]

4013677

97905

11

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

11/11/11

“**वितृष्ट मुद्रणालय**”
मुद्रकः पुरुषोत्तमदास शंकरदास
रीयोरिड पुल पास, दीकवा वाडी,
अमदावाद.

ॐ

आचार्य श्री भ्रातृचन्द्रसूरि ग्रन्थमाला (२९)

श्रीनेमिचन्द्र सैद्धान्तिक कृत
षड्द्रव्य संग्रह.

मूल तथा शुद्ध गुजराती भाषान्तर सहित.

मूलना बालबोध कर्ता,

पार्श्वचन्द्रगच्छीय पंडित श्री रामचन्द्रमुनि.

प्रकाशन—प्रेरक,

मुनि श्री कनकचन्द्रजी.

प्रकाशक,

श्री जैन हठिसींग सरस्वती सभा तरफથી

शाह गोकळदास मंगळदास.

शामळानी पोळ—अमदावाद.

मूलना बालबोध उपरથી शुद्ध गुजरातीमां

भाषान्तर कर्ता,

शास्त्री गिरिजाशंकर मयाशंकर म्हेता.

मांडवीनी पोळ—अमदावाद.

बिकानेरनिवासी श्रावक तरफથી

भेट.

विक्रम सं० १९८६

492

॥ श्रीभ्रातृचन्द्रसूरिषट्पदी ॥

“ब्रह्मराज आज साँयरो बंसी बजा गयो” इत्यनेन रागेण गीयते॥

श्रीभ्रातृचन्द्रसूरिराजमर्थदायकं ।

भजस्व हे सखे गुरुं विरागिनायकम् ॥ टे० ॥

संसारमेतमुज्झितुं समीहसे यदा ।

मुक्तिं च यातुमिच्छसि प्रमोदतस्तदा श्रीभ्रातृचंद्र । १

प्रवेशमीहसे यदा धियो निवेशने ।

तदा मनः प्रसारयेर्ममोपदेशने ॥ श्रीभ्रातृचंद्र ॥ २ ॥

करालकाल एष संनिधौ समागतः ।

किमीक्षसे विनश्वरं फलं हि रागतः ॥ श्रीभ्रातृचंद्र ॥ ३ ॥

विहाय कर्म शास्त्रमर्म धर्मकर्मणे ।

ग्रहीतुमीहसे यदा तदा सुशर्मणे ॥ श्रीभ्रातृचंद्र ॥ ४ ॥

श्री पार्श्वचन्द्रसूरिराजवंशदीपकं ।

सुमुक्तिराजधानिकाध्वनः समीपकम् । श्रीभ्रातृ० ॥ ५ ॥

तपःप्रकर्षनिर्जितोरुपश्रवसायकं ।

महानिदेशनासुधारसप्रपायकम् ॥ श्रीभ्रातृचंद्र ॥ ६ ॥

नित्यानन्देन रचिता भाईलालेन गापिता ।

आचार्यभ्रातृचन्द्रस्य षट्पद्यास्तां मुखाम्बुजे ॥ १ ॥

१ समीपयतीति समीपकस्तं-मुक्तिराजधान्याः सामीप्यदर्शकम् ।

श्रीमन्नागपुरीयवृद्धतपागच्छाधिराजश्रीनराटचन्द्रसूरिसङ्गसंन्योमः॥

निवेदन.

मुमुक्षु वाचक ! आ संसार अरघट्ट, अनाद्यनंत होइ तत्पतित सर्व जीवात्माने दुर्निष्क्रम जो के अवश्य जणाय छे पण ते विषमातिविषम विलक्षण अरघट्टमांथी अनेकानेक आत्माओ छटकी-सरीने स्वाभीष्ट सुखनिधान स्थाने बीराजी रह्या छे. तेओ ए सर्वोत्कृष्ट स्थानना परमातिपरम सुखास्वादनो जे अनुभव अद्यापि करे छे, लोकशिखरे स्थिति करी अनिर्वचनीय परमानंदने जे संपूर्ण भोगवे छे अने केवल स्वानुभवगम्य-अवाच्य लोकोत्तर संतोषने जे संपादन करे छे-ते सर्वनुं मूल, ते महान आत्माओनी सर्वाभिनंद्य अने विश्ववन्द्य धर्मानुष्ठान-तत्परता-धर्मनी अने पोतानी वास्तविक ओतप्रोतता एज छे; नहि के ' धर्म, धर्म ' ए प्रकारनी उपलक्ष-वाङ्मात्र जल्पना ! आपणे जो सत्यतापूर्ण मुमुक्षु होइए, ते जगत्पूज्य सिद्धात्माओना निष्पक्षपाती अनुयायीओ होइए अने तत्कथित सर्व सिद्धांतोना अटल पूजारी होइए तो निःशंक आपणी पण तेज स्थिति-तेज लोकोत्तर स्थाननी योग्यता केम न संभवे ? तेही अलौकिक योग्यता संपादन करवा ते पुण्यात्माओनी अलौकिक प्रगतिने आपणे अनुसरवुं जोइशे, तेमणे रचेलां सूत्रो-वृत्तिओ-भाष्योनो आपणे पूर्ण अभ्यास करवो जोइशे अने

તે અભ્યાસદ્વારા પ્રાપ્ત થયેલું જ્ઞાન મનસા-વચસા-કર્મણા આપણા વાહ્ય-આભ્યંતર આચારોમાં ઉતારવું જોઈશે. આપણે આપણા આધ્યાત્મિક માર્ગમાં વિશેષ પ્રગતિ કરવા જો તૈયાર થઈએ તો આપણી સામે તે પૂજ્ય પવિત્રાત્માઓએ પડેલાં બધાં મોટાં સાધનો સ્વડાં કરી મૂક્યાં છે કે જે દ્વારા પરમ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ અને તે દ્વારા જ્ઞાનનિષ્ઠની ઉચ્ચ કક્ષામાં જઈ પહોંચી શકીએ.

કદાચ કોઈ કહે કે આધુનિક અતિ અલ્પ બલવાળા જીવો, તે તે અતિવિસ્તૃત સૂત્રો-વૃત્તિઓ-ચૂર્ણિઓ-ભાષ્યોનું પરમ દુરવગાહ સૂક્ષ્મ રહસ્ય સમજવા ઘણાજ અસમર્થ હોઈ તે તે જ્ઞાનીકથિત સિદ્ધાંતોનું અધ્યયન કરવા અલ્પ સંખ્યામાંજ બહાર આવે છે અને બીજા કેટલાક અતિશય નિર્બળ જીવો, તે તે સિદ્ધાંતગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવા આંતરિક ઉત્કટ ઇચ્છા-વાળા હોય છે છતાં તે તે ગ્રંથોની વિષમતા જોઈ નાસીપાસ થાય છે તેનું કેમ? આ કથનનો ઉત્તર અતિસરલ છે. તે તે સૈદ્ધાંતિક ગ્રંથો ભણે કદાચ દુરવગાહ હોય તો પણ તે તે ગ્રંથોમાં રહેલું દિવ્ય જ્ઞાન આપણા પૂર્વાચાર્યોએ બીજા નાના ગ્રંથોમાં સરલતા અને સુગમતાપૂર્વક આપણી સમક્ષ ઉતારી આપેલું છે, જેનો આ એકજ નમુનો જુઓ-‘શ્રી નેમિચન્દ્ર સૈદ્ધાન્તિકકૃત પઙ્કટવ્યસંગ્રહ.’ આ અપૂર્વ ગ્રંથ, જૈન દર્શનના મુખ્ય સિદ્ધાંતને સ્વરેખર સરલતા અને સુગમતા પૂર્વક સમજાવે છે. તેમાં પણ તે ગ્રંથ ઉપર શ્રી પાર્શ્વચંદ્રગચ્છીય શ્રી

રામચન્દ્ર મુનીશ્વરે બાલ જીવોના ઉપકારાર્થે સુંદર બાલબોધ લખો ઘણોજ ઉપકાર કર્યો છે અને જૈનધર્મના અનુપમ સિદ્ધાંતનું પ્રકટીકરણ કરી અભ્યાસી મુમુક્ષુને માર્ગદર્શનું કામ કરી વતાવ્યું છે. આ ગ્રંથ ઉપર બાલબોધકાર શ્રી રામચંદ્ર મુનિ, 'ષડ્દ્રવ્યસંગ્રહ' ગ્રંથનો અભ્યાસ કરવા ભલામણ કરતા આ પ્રમાણે લખે છે:—

“ ન વેત્તિ દ્રવ્યાણિ જિનોદિતાનિ

સ નૈવ જૈનઃ સ્વલુ મૂઢચેતનઃ ॥

તં દ્રવ્યબોધાય પઠંતુ સાદરાઃ

શ્રી નેમિચન્દ્રોદિતદ્રવ્યસંગ્રહમ્ ॥૧॥

જે મનુષ્ય જિન ભગવાને કહેલા જીવ-અજીવાદિ દ્રવ્યોને જાણતો નથી તે જૈનજ નથી. કેમકે તે મૂઢચેતન છે—જીવ-અજીવાદિ દ્રવ્યો સમજવામાં મૂઢ છે—અજ્ઞાન છે; માટે જીવાદિ દ્રવ્યોનું જ્ઞાન જો કરવું હોય તો શ્રી નેમિચંદ્રકૃત દ્રવ્યસંગ્રહનો સ્વંતથી અભ્યાસ કરવો જોઈએ.”

દ્રવ્યસંગ્રહ ગ્રંથના મૂળ કર્તા શ્રી નેમિચન્દ્ર સૈદ્ધાન્તિક, ક્યારે કયા પ્રદેશમાં થયા તે કંઈ મઠી શકતું નથી પણ દ્રવ્યસંગ્રહ ઉપર બાલબોધ કરી મહાન ઉપકાર કરનાર મુનિ શ્રી રામચંદ્રનો સમય તો તેમણેજ આ ગ્રંથના આદિ-અંતમાં આપેલા આ લખાણ ઉપરથી સહેજ સમજી શકાય છે. જેમકે:—

“શ્રી પાર્શ્વચન્દ્રસૂરિપ્રવર્તિતગચ્છીયોપાધ્યાય-
શ્રીહીરાનંદચન્દ્રગુરુચરણયુગલં પ્રણતિવિષયીકૃત્ય-
બાલાનામુપકારાય રામચન્દ્રેણ ભાષયા ॥

દ્રવ્યસંગ્રહશાસ્ત્રસ્ય વ્યાખ્યાલેશો વિતન્યતે ॥૧॥

શ્રી પાર્શ્વચન્દ્રમૂરિણ પ્રવર્તાવેલા ગચ્છના ઉપાધ્યાય શ્રી
હીરાનંદચંદ્ર ગુરુના ચરણમાં પ્રણામ કરી હું રામચન્દ્ર, બાલ
જીવોના ઉપકારાર્થે ભાષામાં—બાલબોધમાં દ્રવ્યસંગ્રહ શાસ્ત્રની
અલ્પ વ્યાખ્યા—નાનું વિવરણ રચું છું. ”

બઢી છેવટે ગ્રન્થની અંતે પણ આ પ્રમાણે શ્લોક તેમણે
પોતેજ આપેલો છે:—

શબ્દન્યાયાગમાદિશ્રુતસદવગમાપાંનિધીનાં ગુરુણાં
હીરાનન્દેન્દુનામ્નાં ચરણયુગલયોઃસેવયા સિદ્ધબોધઃ
ધર્માર્થી રામચન્દ્રો મૃદુલતરધિયાં હેતવે બાલબોધં ।
દ્રવ્યાદેઃ સંગ્રહસ્ય વ્યલિખદબહુકંતસ્ય ટીકાં વિલોક્ય

॥ ૧ ॥

‘ મારા ગુરુ—નામે શ્રી ઉપાધ્યાય હીરાનન્દ ચન્દ્ર, વ્યા-
કરણ શાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર તથા આગમશાસ્ત્ર સંબંધી ઉત્તમ જ્ઞાનના
સમુદ્ર સમાન હતા અને તેમના ચરણયુગલની સેવાથી મને સર્વ
પ્રકારનું જ્ઞાન સિદ્ધ થયું છે. ધર્મની ઇચ્છાવાળા મેં—રામચન્દ્રે,
અતિ મૃદુ બુદ્ધિવાળા—બાલ જીવોને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે માટે

દ્રવ્ય સંગ્રહ ગ્રન્થનો આ બાલબોધ, તે ગ્રન્થની ટીકા જોઈ-વિ-
ચારીને સંક્ષેપમાં લખ્યો છે.” ગ્રન્થની આદિ-અંતમાં આપેલા
તેમના આ લખાણથી સિદ્ધજ થાય છે કે, મુનિશ્રી રામચન્દ્ર,
શ્રી પાર્શ્વચન્દ્રસૂરિપ્રવર્તિત ‘પાયચન્દ’ ગચ્છના હતા અને
તેમનો સ્થિતિકાલ શ્રી પાર્શ્વચન્દ્રસૂરિના સ્થિતિકાલનો ઉત્તર
કાલજ લગભગ ગણાય. તેમણે લખેલા બાલબોધ ઉપરથી
જણાય છે કે, તેઓની વિદ્વત્તા તથા આગમજ્ઞાનીતા અપૂર્વ
હતી. દ્રવ્યસંગ્રહના મૂળ આશયને બરાબર લક્ષ્યમાં લઈ દરેક
ગાથાઓ ઉપર તેમણે સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે અને આ ઉત્તમ
ગ્રન્થ તેમના બાલબોધથી જ ઉત્તમોત્તમ બની શક્યો છે.
આવા આવા ગ્રંથો સ્વરેસ્વર અતિ અલ્પ મતિવાળા હરકોઈને
સિદ્ધાંતના માર્ગદર્શક બને તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી જ.

મુનિશ્રી રામચન્દ્રકૃત બાલબોધસહિત આ ષડ્દ્રવ્ય-
સંગ્રહ ગ્રન્થની એક પ્રત તથા ચોપડો, અમદાવાદ-શામલાની
પોઝ-પાયચન્દ ગચ્છના-ઉપાશ્રય જ્ઞાનમંડારમાંથી શ્રાતૃચન્દ્રસૂરી-
શ્વરના શિષ્યપ્રવર મહારાજશ્રી જગન્નથજી મહારાજના પ્રશિષ્ય
મુનિશ્રી કનકચન્દ્રજીએ શોધી કાઢ્યો અને પછી તેમની પ્રેરણા-
થીજ સામાન્ય સર્વ ગુર્જર પ્રજાને સ્પષ્ટ ગુજરાતીમાં આ ગ્રન્થનું જ્ઞાન
મળી શકે તે માટે તેમણે આ ગ્રન્થના બાલબોધનું શુદ્ધ ગુજરાતી
ભાષાંતર કરી આપવાનું કામ મને સોંપવામાં આવ્યું. મેં આ
ગ્રન્થના બાલબોધને શુદ્ધ ગુજરાતીમાં લખ્યો છે પણ બાલ-
બોધકર્તાના મૂળ આશયને જાળવી રાખવા સ્વાસ લક્ષ્ય આપ્યું

છે તેમજ ભાષાદૃષ્ટિ કોમલતા તથા સરલતા કરવા પૂરતો પ્રયત્ન કરેલો છે,

આ પૃથ્વ્યસંગ્રહ ગ્રંથ, મૂળરૂપે તથા શુદ્ધ ભાષાંતરરૂપે જે આજે પ્રકટ થાય છે તેમાં પ્રેરક મુનિશ્રી કનકચન્દ્રજી છે તથા ગ્રંથ પ્રકટ કરવા ગૃહસ્થોને ઉપદેશદાતા સાધ્વીજી સ્વાન્તિશ્રીજી છે. સાધ્વીજી શ્રી સ્વાન્તિશ્રીના ઉપદેશપ્રભાવથી બીકાનેર નિવાસી જે ઉદાર ગૃહસ્થો આ ઉત્તમ ગ્રંથના પ્રકટન કાર્યમાં દ્રવ્યદાન કરી સહાયક થયા છે તેઓની નામાવલી આ પ્રમાણે છે:—

રૂ ૨૦૦ ઉદયચન્દ્રજી રામપુરીઆની ધર્મપત્ની રૂપાંબાઈ.

રૂ ૧૦૦ શાહ ચતુર્ભુજજી દફતરી.

રૂ ૫૦ શાહ ભીમરાજજી રામપુરીઆ.

રૂ ૫૦ શાહ કનૈયાલાલ ગોલેચાની માતા.

રૂ ૫૦ શાહ બદનમલ બાંઠીઆની ધર્મપત્ની સોનબાઈ.

આ રીતે સદગૃહસ્થોની સહાયથી આ ગ્રંથ ભાષાંતર સાથે પ્રકટ થવા પામ્યો છે, જેનું પુણ્યફલ આ ગૃહસ્થોને છે.

વળી આ ગ્રંથનું શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર બાલબોધને અનુસરતુંજ છે, તો પણ પ્રેસના કે મારા પોતાના દૃષ્ટિદોષથી જ્યાં જ્યાં ભૂલો જોવામાં આવી છે તેનું શુદ્ધિપત્ર આપેલું છે; તે જોઈનેજ ગ્રંથ વાંચવો યોગ્ય છે. જો કે ગ્રંથ કદમાં નાનો છે તો પણ તેની ગંભીરતા તથા ઉપયોગીતા કોઈ મહાન ગ્રંથનીજ

તુલના કરે છે અને તેથીજ તેનું પૂર્ણ રહસ્ય જે સાધારણ અભ્યાસી હશે તેનેજ વિશેષ સમજાય તેવું છે. વ્યવહાર નય તથા નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ જેવું પદ્ધત્યનું સ્વરૂપ વિશેષ સ્પષ્ટ રૂપે આ ગ્રન્થમાં આપવામાં આવ્યું છે તેવું અન્યસ્થળે અમુક કોઈ કોઈ ગ્રન્થો વિના ભાગ્યેજ મળશે, જે વાંચવાથી સમજાશે. અસ્તુ.

અંતિમ એજ પ્રાર્થના કે, ગ્રન્થકર્તા તથા વાલ્લભોદ્ય-કર્તા તો વિદ્વાનજ હોવાથી તેમના સંબંધે તો કંઈ કહેવાનું નથીજ, પણ મારા જેવા અભ્યાસીની કક્ષામાં રહેલાનો પ્રમાદ-ભૂલ સંભવિત હોવાથી ભાષાંતરમાં કે મૂળમાં જે જે દોષસ્થળો જોવામાં આવે તેને તેને વિદ્વાનો કૃપાપૂર્ણ હૃદયે સુધારી લેવા પ્રયત્ન કરે.

લે. વિદ્વાનોનો કૃણી:--

પદ્ધત્યસંગ્રહ-વાલ્લભોદ્ય ઉપરથી અનુવાદક,
શાસ્ત્રી ગિરિજાશંકર મયાશંકર મ્હેતા.

માંડવીની પોઝ, અમદાવાદ.

विषयानुक्रमणिका.

अध्याय १ लो.

विषय.	गाथा.
१ मंगलाचरण.	१
२ जीवद्रव्यस्वरूपकथन.	२
३ जीवद्रव्यना नवप्रकार पैकी प्रथम जीवाधिकार.	३
४ उपयोगाधिकार अने दर्शनोपयोग.	४
५ ज्ञानोपयोगनुं स्वरूप.	५-६
६ आत्मानुं अमूर्तपणुं.	७
७ आत्मानुं कर्तृत्व तथा अकर्तृत्व.	८
८ आत्मानुं भोक्तृत्व अने अभोक्तृत्व.	९
९ व्यवहारनये आत्मा स्वदेहप्रमाण छे.	१०
१० संसारी जीवनुं स्वरूप.	११
११ स्थावर तथा त्रसजीवना १४ भेद.	१२
१२ व्यवहारनये जीव १४ मार्गणारूप १४ गुणठाणारूप छे.	१३
१३ जीवनुं सिद्धस्वरूप तथा ऊर्ध्वगमनस्वभाव.	१४
१४ अजीवद्रव्यवर्णन.	१५
१५ पुद्गलद्रव्यव्याख्यान.	१६
१६ धर्मास्तिकायस्वरूपकथन.	१७
१७ अधर्मास्तिकायव्याख्यान.	१८
१८ आकाशास्तिकायस्वरूपकथन.	१९
१९ लोकाकाश-अलोकाकाश-विभागवर्णन.	२०
२० कालद्रव्यस्वरूप.	२१

विषय.

गाथा.

२१	निश्चयकालद्रव्यने रहेवानुं स्थल.	
	तथा कालाणुद्रव्यनी संख्या.	२२
२२	पंचास्तिकायस्वरूप.	२३
२३	'अस्ति' शब्द तथा 'काय'शब्दनो अर्थ.	२४
२४	जीवादिद्रव्योमां बहुप्रदेशपणुं.	२५
२५	पुद्गल परमाणु एक प्रदेशी छे तोपण उपचारे करी पुद्गलकाय कहेवाय छे.	२६
२६	प्रदेशस्वरूपकथन.	२७

अध्याय २ जो.

२७	जीव-अजीव-पुद्गलद्रव्यना पर्याय आश्रवादि सात पदार्थ.	२८
२८	आश्रवपदार्थस्वरूपकथन.	२९
२९	आश्रवना भेदपैकी भावाश्रवविवरण.	३०
३०	द्रव्याश्रवस्वरूप.	३१
३१	बंधपदार्थव्याख्यान.	३२
३२	बंधपदार्थना भेद.	३३
३३	संवरपदार्थव्याख्यान.	३४
३४	भावसंवरना विशेष भेद.	३५
३५	निर्जरापदार्थव्याख्यान.	३६
३६	मोक्षपदार्थव्याख्यान.	३७
३७	पुण्य-पाप-पदार्थव्याख्यान.	३८

अध्याय ३ जो.

३८	मोक्षमार्गकथन.	३९
३९	ज्ञान-दर्शनादि गुणो तथा ज्ञानादिमय आत्मद्रव्यनी उपादेयता.	४०

विषय.	गाथा.
४० मोक्षनां कारण सम्यक्त्वादि गुणोनुं स्वरूप.	४१
४१ सम्यग्ज्ञानस्वरूपकथन.	४२
४२ सम्यग्दर्शन स्वरूप.	४३
४३ लब्धस्थने प्रथम दर्शन अने ते पछी ज्ञानः पण केवलीने वन्ने एक साथे.	४४
४४ वीतरागचारित्रनुं साधक सरागचारित्र.	४५
४५ सरागचारित्रसाध्य वीतराग चारित्र.	४६
४६ ध्यानफलकथन.	४७
४७ ध्यातानुं लक्षण.	४८
४८ पदस्थ-पिंडस्थ-रूपस्थ-स्वरूपातीत-ए चार प्रकारनां ध्यानपैकी पदस्थ ध्यान.	४९
४९ अरिहंतादि पंच परमेष्ठिनुं ध्येय स्वरूप.	५०
५० सिद्ध परमेष्ठिनुं ध्येय स्वरूप.	५१
५१ आचार्य परमेष्ठिनुं ध्येय स्वरूप.	५२
५२ उपाध्याय परमेष्ठिनुं ध्येय स्वरूप.	५३
५३ साधु परमेष्ठिनुं ध्येय स्वरूप.	५४
५४ निश्चयदृष्टि ध्यान.	५५
५५ शुद्धपरिणतिद्वारा निश्चय ध्यान.	५६
५६ तप-श्रुत आदि ध्यानसामग्रीनी अवश्य उपादेयता.	५७
५७ ग्रंथकर्तानी निरभिमानिता.	५८

श्री नेमिचन्द्र सैद्धान्तिककृत

—षड्द्रव्यसंग्रह—

तुं

शुद्ध गुजराती भाषांतर.

भंगलायरण.

सूत्र—(गाथा)

जीवमजीवं दव्वं जिणवरवसहेण जेण णिदिट्ठं ॥
देविंदविंदवंदं वंदे तं सव्वदा सिरसा ॥ १ ॥

अर्थ:—गणधरादि जिनेमां-केवली भगवानोमां, जेओ सर्व-
श्रंष्ठ छे; जेमणे, चेतनालक्षण जीवद्रव्य तथा अचेतनालक्षण
धर्म-अधर्म-काल-आकाश-पुद्गल-ए पांच प्रकारनुं अजीव-
द्रव्य दर्शाव्युं छे-कहुं छे अने जेमने ६४ देवेन्द्रो नित्य वंदन करे
छे, ते श्री तीर्थकर देवने नम्र मस्तके हुं सर्वदा वंदु छुं-नमुं छुं. १

જીવદ્રવ્યસ્વરૂપકથન.

સૂત્ર—(ગાથા)

જીવો^૧ ઉવ^૨ઓગમ^૩ઓ અમુત્તી^૪ કત્તા^૫ સદેહપરિમાણો ॥

ભોક્તા^૬ સંસારત્થો^૭ સિદ્ધો^૮ સો વિસ્સસોઢ્ઢુગર્હ^૯ ॥ ૨ ॥

અર્થ:—જીવ—આત્મા ઉપયોગમય છે—અર્થાત્ જ્ઞાનોપયોગમય અને દર્શનોપયોગમય છે; સારાંશ કે આત્મા નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ શુદ્ધ જ્ઞાન—દર્શનોપયોગમય છે અને વ્યવહારની અપેક્ષાએ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનોપયોગમય તથા દર્શનોપયોગમય છે. વળી આત્મા અમૂર્ત છે—મૂર્તિમાન નથી; જો કે, વ્યવહારની અપેક્ષાએ જીવ કર્મધીન હોઈ મૂર્તિમાન છે; પણ નિશ્ચયની અપેક્ષાએ જીવ અમૂર્તજ છે. વળી જીવ કર્તા છે; જો કે, નિશ્ચયદૃષ્ટિએ આત્મા દ્રવ્ય—કર્મ—ભાવાદિનો કર્તા નથીજ પણ વ્યવહારદૃષ્ટિએ તેમાં કર્તૃત્વ છે. આત્મા સ્વદેહપરિમાણ છે; એટલે પોતાના શરીર જેવડા પ્રમાણનો છે; જો કે નિશ્ચય અપેક્ષાએ આત્મા લોકાકાશવ્યાપી છે તોપણ વ્યવહારદૃષ્ટિએ તે સ્વદેહપ્રમાણ છે. આત્મા સુખદુઃખાદિનો ભોક્તા છે—કર્મજન્ય સુખદુઃખને ભોગવે છે; તે પણ વ્યવહારદૃષ્ટિએ જ. નિશ્ચયદૃષ્ટિએ તો આત્મા સહજસુખામૃતનોજ ભોક્તા છે. વળી આત્મા સંસારસ્થ છે—એટલે કે, વ્યવહારથી દ્રવ્ય—ક્ષેત્ર—કાલ—ભવ—ભાવ એ પંચપ્રકાર—પુદ્ગલપરાવર્તલક્ષણ સંસારમાં સ્થિતિ કરનારો છે, પણ

નિશ્ચયથી તો આત્મા સિદ્ધ છે. જો કે વ્યવહારદૃષ્ટિએ રાગ-
દ્વેષનાં પરિણામવશાત્ અસિદ્ધ છે; પણ નિશ્ચયદૃષ્ટિએ તો તે સિદ્ધ
છે. તેમજ આત્મા વિશ્વની ઉપર ગતિ કરનારો છે—ઊર્ધ્વ ગતિ-
માન છે. જો કે વ્યવહારથી કર્મસંબંધને લીધે ઊંચ-નીચ-તિર-
છી ગતિ કરે છે; પણ નિશ્ચય અપેક્ષાએ તેમ નથી. ૨

આ બીજી ગાથામાં જીવદ્રવ્યનું નવ પ્રકારે વ્યાખ્યાન
સામાન્યરૂપે જણાવ્યું છે; તેજ નવપ્રકારનું વિશેષ વ્યાખ્યાન
હવે પછીની બાર ગાથાઓથી કરે છે:—

સૂત્ર—(ગાથા)

તિક્કાલે ચડપાળા ઇન્દ્રિયબલમાડ આળપાળો ય ॥

વવહારા સો જીવો ણિચ્છયણયદોદુચેયણાજસ્સ ॥૩॥

(આ ગાથામાં જીવ શબ્દનો અર્થ વિસ્તારથી દર્શાવ્યો છે)

અર્થ:—ભૂત, ભવિષ્ય ને વર્તમાન એ ત્રણે કાલમાં પ્રાણ
ચાર છે. પહેલો ઇન્દ્રિયપ્રાણ, બીજો બલપ્રાણ, ત્રીજો શ્વામો-
ચ્છ્વાસ પ્રાણ અને ચોથો આયુઃપ્રાણ છે. અર્થાત્ શુદ્ધ ચેતના-
રૂપ નિશ્ચયપ્રાણથી વિપરીત એવો જે અશુદ્ધ ચેતનારૂપ પ્રાણ તે
ઇન્દ્રિયપ્રાણ છે; અનંતવીર્યરૂપ નિશ્ચયપ્રાણથી વિપરીત એવો
જે મનોબલ-વચનબલ-કાયબલરૂપ પ્રાણ તે બલપ્રાણ છે; અ-
નાદિ અનંત આત્મદ્રવ્યની સત્તારૂપ નિશ્ચયપ્રાણથી વિપરીત સા-
દિસાંતરૂપ જે પ્રાણ તે આયુઃપ્રાણ છે અને અનંતસુખરૂપ નિશ્ચ-
યપ્રાણથી વિપરીત જે અલ્પમાત્ર સ્વેદનિવૃત્તિરૂપ પ્રાણ છે તે

શ્વાસોચ્છ્વાસ પ્રાણ કહેવાય છે. આ ચાર વ્યવહાર પ્રાણના ઉત્તર ભેદ ૧૦ છે. જેમકે:—ઇન્દ્રિય પ્રાણના પાંચ ભેદ છે, બલપ્રાણના ત્રણ ભેદ છે, આયુઃપ્રાણ એક છે અને શ્વાસોચ્છ્વાસ પ્રાણ પણ એક છે. એમ એકંદર દશ પ્રાણ પ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રાણોને વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન કાલમાં જે ધારણ કરે છે તેને જીવ કહેવામાં આવે છે; નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ શુદ્ધ ચેતનારૂપ નિશ્ચયપ્રાણને જે ધારણ કરે છે તે જીવ કહેવાય છે. ૩

ઉપરની ગાથામાં જીવાધિકાર કહ્યો, હવે ઉપયોગાધિકાર કહેવાય છે:—

સૂત્ર—(ગાથા)

ઉવઓગો દુવિયપ્પો દંસણનાણં ચ દંસણં ચઉધા॥

ચચ્ચુ—અચ્ચુ—ઓહી—દંસણમથ કેવલં ણેયં ॥૪॥

અર્થ:—ઉપયોગ બે પ્રકારનો છે; એક દર્શનોપયોગ અને બીજો જ્ઞાનોપયોગ. તેમાં દર્શનોપયોગ ચાર પ્રકારનો છે; એક ચક્ષુર્દર્શનોપયોગ, બીજો અચક્ષુર્દર્શનોપયોગ, ત્રીજો અવધિદર્શનોપયોગ અને ચોથો કેવલ દર્શનોપયોગ જાણવો. આ ચાર પ્રકારના દર્શનોપયોગનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે:— નેત્ર દ્વારા જે દર્શન-જ્ઞાન તે ચક્ષુર્દર્શનોપયોગ છે, નેત્ર સિવાયની બીજી ચાર ઇન્દ્રિયોદ્વારા જે જ્ઞાન તે અચક્ષુર્દર્શનોપયોગ છે અને અવધિદર્શનાવરણના ક્ષયોપશમથી અવધિ-મર્યાદા-

પ્રમાણમાં જે દર્શન-જ્ઞાન તે અવધિદર્શનોપયોગ છે. આ ત્રણ દર્શનોપયોગોને ક્ષાયોપશમિક દર્શનોપયોગ કહેવામાં આવે છે. જે લોકાલોક પદાર્થનું દર્શન-જ્ઞાન તે ચોથો કેવલ દર્શનોપયોગ છે. આ ચોથા દર્શનોપયોગને ક્ષાયિક દર્શનોપયોગ કહેવામાં આવે છે. ૪

ઉપયોગના બે પ્રકારપૈકી દર્શનોપયોગનું સ્વરૂપ કહું; હવે જ્ઞાનોપયોગનું સ્વરૂપ કહે છે:—

સૂત્ર--(ગાથા)

જ્ઞાનં અદૃવિયત્ત્વં મદિસુદઓહીઅણાળનાણાણિ॥
મળપજ્જવકેવલમવિ પચ્ચરુક્કપરોરુક્કભેયં ચ ॥૫॥

અર્થ:—જ્ઞાનના (જ્ઞાનોપયોગના) આઠ ભેદ છે. મતિ અજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન, વિભંગજ્ઞાન, મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યવજ્ઞાન તથા કેવલજ્ઞાન—એ આઠ ભેદ છે. આ આઠ પ્રકારનાં જ્ઞાનપૈકી કેટલાંક પ્રત્યક્ષ છે અને કેટલાંક અપ્રત્યક્ષ છે; એટલે કે મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન, મતિજ્ઞાન તથા શ્રુતજ્ઞાન—એ ચાર પરોક્ષ કહેવાય છે. જો કે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોદ્વારા ઉત્પન્ન થનારું મતિજ્ઞાન વ્યવહાર દૃષ્ટિએ પ્રત્યક્ષ છે તો પણ નિશ્ચય દૃષ્ટિએ તે પરોક્ષજ છે. વિભંગજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન તથા મન:પર્યવજ્ઞાન—એ ત્રણ જ્ઞાન એકદેશ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે અને કેવલજ્ઞાન સંપૂર્ણ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. આ આઠ ભેદ પૈકી ત્રણ અજ્ઞાન તથા ચાર જ્ઞાન તે ક્ષાયોપશમિક છે અને કેવલજ્ઞાન

ક્ષાયિક છે. તેમજ ત્રણ અજ્ઞાન તે મિથ્યાદૃષ્ટિને ઉત્પન્ન થાય છે અને બાકીનાં સર્વ જ્ઞાન સમ્યગ્દૃષ્ટિને ઉત્પન્ન થાય છે. ૫

સૂત્ર—(ગાથા)

અટ્ટચટ્ટાણદંસણસામણ્ણં જીવલક્ષ્ણં ભણિયં ॥

વવહારા સુદ્ધણયા સુદ્ધં પુણ દંસણં ણાણં ॥૬॥

અર્થ:—એરીતે વ્યવહારદૃષ્ટિએ જીવનું સામાન્ય લક્ષણ કહે-
વામાં આવ્યું કે જીવ-આત્મદ્રવ્ય, પૂર્વોક્ત આઠ જ્ઞાનમય છે—
અર્થાત્ વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ આત્મા, આઠ પ્રકારનાં જ્ઞાન-
મય તથા ચાર પ્રકારનાં દર્શનમય છે. પળ શુદ્ધ નય એટલે
નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ આત્મા શુદ્ધ દર્શન—કેવલ દર્શન, શુદ્ધ
જ્ઞાન—કેવલ જ્ઞાનમય છે. ૬

‘ આત્મા ઉપયોગમય છે ’ એ વાત કહી; હવે આત્માનું
અમૂર્તપણું સમજાવે છે:—

સૂત્ર—(ગાથા)

વત્તરસપંચગંધા દો ફાસા અટ્ટ ણિચ્છયા જીવે ॥

ળો સંતિ અમુત્તિ તદો વવહારા મુત્તિ વંધાદો ॥૭॥

અર્થ:—ધોળો-પીળો-લીલો-લાલ-કાળો-એ પાંચ વર્ણ-
રંગ; તીંચો-કડવો-તુરો-ચાટો-મીઠો-એ પાંચ રસ; સુગંધ
અને દુર્ગંધ-એ બે ગંધ તથા ઉષ્ણ-શીતલ-સુકુમાર-કર્કશ-
ચિક્ર્ણ-રૂક્ષ-ગુરુ(ભારે)-લઘુ(હલકો)-એ આઠ સ્પર્શ:-આ
વીસ ગુણો સહિત જે પદાર્થ તે મૂર્ત કહેવાય છે-પૌદ્ગલિક

છે. આ વીસ ગુણો, નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ જીવમાં આત્મદ્રવ્ય-
માં નથી માટે તે અમૂર્ત છે. વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ અનાદિ
આઠ પ્રકારનાં કર્મોના બંધથી આત્મા-જીવ, જો કે
મૂર્ત છે; (પણ નિશ્ચયદૃષ્ટિએ અમૂર્ત જ છે.) ૭

હવે આત્મા, નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ-પુદ્ગલ કર્મનો
કર્તા નથી પણ વ્યવહારનયે રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ વિભાવ પરિ-
ણામને વશ થઈ કર્મનો કર્તા છે, એવા આશયથી કહે છે:-

સૂત્ર—(ગાથા)

પુદ્ગલકમ્માદીણં કત્તા વવહારદો દુ ણિચ્છયદો ॥
ચેદ્દણકમ્મા ણાદા સુદ્ધણયા સુદ્ધભાવાણં ॥ ૮ ॥

અર્થ:-આત્મા, વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ જ્ઞાનાવરણ વગેરે
આઠ પુદ્ગલ કર્મોનો, (તેમજ 'આદિ' શબ્દથી) ઔદારિક-
વૈક્રિય-આહારકરૂપ નોકર્મનો તથા ઘટપટાદિ બાહ્યવસ્તુનો કર્તા
છે; પણ નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ આત્મા, ચેતનકર્મા છે-અર્થાત્
અશુદ્ધ નિશ્ચયની દૃષ્ટિએ આત્મા, કર્મસંબંધથી ઉત્પન્ન થનાર રાગ-
દ્વેષ-મોહાદિ અશુદ્ધ ચેતનારૂપ ભાવકર્મોનો કર્તા છે અને શુદ્ધ
નિશ્ચયની દૃષ્ટિએ આત્મા અનંત જ્ઞાન-સુખાદિ શુદ્ધ ચેતનારૂપ
શુદ્ધ ભાવોનો કર્તા છે. (આ ગાથાનું અંતિમ રહસ્ય એ છે કે, શુદ્ધ
ચેતના ઉપાદેય છે-ગ્રાહ્ય છે અને બીજા સકલ ભાવરૂપ અશુદ્ધ
ચેતના ઔપાધિક હોવાથી હેય છે-ત્યાજ્ય છે.) ૮

આત્મા શુદ્ધ નિશ્ચય નયે સહજાનંદસ્વરૂપ અને નિર્વિ-

કાર એવા નિત્યસુખનો ભોક્તા છે તોપણ વ્યવહાર નયે इन्द्रિ-
યોથી ઉત્પન્ન થનારાં સુખ-દુઃખનો ભોક્તા છે, એવા અભિ-
પ્રાયથી સૂચવે છે:—

સૂત્ર—(ગાથા)

વવહારા સુહૃદુર્લભં પુગ્ગલકર્મ્મફલં પમુંજેદિ ॥
આદા ણિચ્છયણયદો ચેદગભાવો સુ આદસ્સ ॥૧॥

અર્થ:—વ્યવહારની અપેક્ષાએ આત્મા, જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ
પ્રકારનાં પુદ્ગલકર્મોના ફળરૂપ સુખ-દુઃખને ભોગવે છે; પણ
નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ આત્માનો ચેતનભાવજ છે—એટલે નિશ્ચ-
યદૃષ્ટિએ આત્મા સદા આનંદસ્વરૂપ એવા સદૃજ સુખામૃતનોજ
ભોક્તા છે. (તાત્પર્ય કે, અતીન્દ્રિય આશ્વ્યંતર સુખ ઉપાદેય છે
અને इन्द्रियजन्य बाह्य સુખ હેય છે.) ૧

હવે નિશ્ચયદૃષ્ટિએ આત્મા, અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળા લોકા-
કાશના પ્રદેશના પ્રમાણવાળો છે તોપણ વ્યવહારદૃષ્ટિએ
સ્વદેહપ્રમાણ છે— પોતાને સંબંધવાળા શરીરના પ્રમાણનો છે,
એ વાત કહે છે:—

સૂત્ર—(ગાથા)

અણુગુરુદેહપ્પમાણો ઉવસંહારવિસપ્પદો ચેદા ॥
અસમુહદોવવહારાણિચ્છયણયદોઅસંખદેસોવા ॥૨૦

અર્થ:—ચેતનધર્મી આત્મા વ્યવહારની અપેક્ષાએ, કર્મ-

સંબંધથી પ્રાપ્ત થયેલા પોતાના નાના મોટા શરીરમાં સંકોચ-ધર્મને તથા વિસ્તારધર્મને પામે છે; અને તેથીજ તે તે નાના મોટા શરીરમાં વેદના આદિ સાત પ્રકારના સમુદ્ઘાતના અભાવે પોતે પણ નાનો મોટો થાય છે. (જેમ એક દીવો નાના પાત્રમાં રાખેલો હોય તો અલ્પ વિસ્તારને પામે છે અને મોટા પાત્રમાં રાખેલો હોય તો મોટા વિસ્તારને પામે છે તેમ જીવ નાના શરીરમાં રહેલો હોય તો તે શરીર જેવડો નાનો બને છે અને મોટા શરીરમાં રહેલો હોય તો મોટો બને છે.

(અહીં પ્રસંગને લીધે સમુદ્ઘાતના ભેદ અને લક્ષણો આપવામાં આવે છે:—સમુદ્ઘાત સાત પ્રકારના છે. જેમકે વેદના સમુદ્ઘાત, કષાયસમુદ્ઘાત, વૈક્રિયસમુદ્ઘાત, મરણાંતિક સમુદ્ઘાત, તૈજસસમુદ્ઘાત, આહારકસમુદ્ઘાત અને કેવલી સમુદ્ઘાત. તેઓનાં લક્ષણો:—પોતાને તીવ્ર વેદના ઉત્પન્ન થતાં પોતાના મૂળ શરીરનો ત્યાગ કર્યા વિના કેટલાક આત્મપ્રદેશ શરીરની બહાર નીકળે તે વેદના સમુદ્ઘાત કહેવાય છે. તીવ્ર કષાયનો ઉદય થતાં મૂળશરીરનો ત્યાગ કર્યા વિના શત્રુ વગેરેનો નાશ કરવા આત્મપ્રદેશનું શરીરની બહાર નીકળવું તે કષાય સમુદ્ઘાત કહેવાય છે. મૂળ શરીરનો ત્યાગ કર્યા વિના કોઈ પ્રકારની વિકુર્વણા કરવા માટે દેહથી આત્મપ્રદેશનું બહાર નીકળવું તે એક્રિય સમુદ્ઘાત કહેવાય છે. મરણસમયે મૂળ શરીરનો ત્યાગ કર્યા વિના અમુક કોઈ ગતિનું આયુષ્ય બાંધી તે સ્થાનને પ્રકટ કરવા આત્મપ્રદેશનું બહાર નીકળવું તે

૪મરણાંતિક સમુદ્ઘાત કહેવાય છે.^૫ તૈજસ સમુદ્ઘાતના બે
 ભેદ છે. એક અશુભ અને બીજો શુભ. જેમકે પોતાના
 મનને દુઃખ ઉપજાવનાર એવા કોઈને જોઈને ક્રોધા-
 યમાન થયેલા કોઈ મુનિ વગેરેના વામસ્કંધપ્રદેશમાંથી સિંદૂ-
 રના ઢગ સમાન લાલ રંગનો, બાર યોજન લાંબો, અંગુલના
 અસંખ્યભાગે મૂઠા વિસ્તારવાળો અને એક યોજન અંતિમ વિસ્તા-
 રવાળો કાહલાનાં (એક જાતના વાદિત્રના) આકારનો કોઈ પુરુષ
 બહાર નીકળે અને પોતાના વિરોધીનો નાશ કરી પોતાના
 મૂઠા ઉત્પત્તિસ્થાન મુનિની સાથે પોતે પણ ભસ્મ થઈ જાય તે
 અશુભ તૈજસ સમુદ્ઘાત કહેવાય છે. તેજ પ્રમાણે સર્વલોક-
 સમુદાયને વ્યાધિ-દુષ્કાળ વગેરેથી દુઃખી થયેલો જોઈ કૃ-
 પાપરાયણ થયેલા કોઈ મહામુનિના શરીરના વામસ્કંધપ્રદેશમાં-
 થી પૂર્વોક્તજ આકાર તથા પ્રમાણનો એક પુરુષાકાર નીકળી
 વ્યાધિ-દુષ્કાળ વગેરેથી લોકોને મુક્ત કરી, ફરી પાછો તેજ
 મુનિના શરીરમાં દાખલ થાય છે તેને શુભ તૈજસ સમુદ્ઘાત કહે-
 વામાં આવે છે. ચૌદ પૂર્વને ધારણ કરનાર કોઈ મુનિ, અમુક
 કોઈ સંશય દૂર કરવા સ્ફટિક સમાન ઉજ્જ્વલ એક-હાથ પ્રમા-
 ãનું આહારક શરીર પોતાના જમણા સ્કંધપ્રદેશમાંથી કાઢી
 તે શરીરદ્વારા કેવલી ભગવાનના સમવસરણમાં જાય અને ત્યાં
 સંશય દૂર કરી એક અંતર્મુહૂર્ત સમયમાં પાછું પોતાના મૂઠા શ-
 રીરમાં તે શરીરને દાખલ કરે, તે આહારક સમુદ્ઘાત કહેવાય
 છે; અને કેવલીના આત્મપ્રદેશ, ઢંડ-કપાટ-મંથાન-વિવર

પૂરણપણે પરિણમી ચૌદરાજલોકપ્રમાણમાં જે વિસ્તાર પામે તે^૯ કેવલી સમુદયાત કહેવાય છે.)

વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ આ સાત પ્રકારના સમુદયાતના સમયે આત્મા દેહથી અધિક વિસ્તારવાળો થાય છે અને તે સમુદયાતના અભાવ સમયે સ્વદેહપ્રમાણમાં રહે છે. પણ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ તો આત્મા અસંખ્યાત લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણનોજ છે. (આ ગાથાનો તાત્પર્યાર્થ એ છે કે, આત્મા દેહાદિની મમતાથી સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં શરીર ધારણ કરી ભમે છે માટે દેહાદિની મમતા હેય છે અને શુદ્ધ આત્મભાવ ઉપાદેય છે.)^{૧૦}

હવે ત્રણ ગાથાઓથી વ્યવહાર અને નિશ્ચયની દૃષ્ટિએ સંસારી જીવનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે:—

સૂત્ર—(ગાથા)

પુઢવિજલતેઝવાઝવણપ્ફુદી વિવિહથાવરેંદી ॥

બિગતિગચઝપંચસ્કા તસજીવા હોંતિ સંસ્વાદી ॥૧૧॥

અર્થ:—પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય—એમ અનેક ભેદો સ્થાવર જીવોના છે. આ સ્થાવર જીવોને કેવળ એક સ્પર્શેન્દ્રિય હોય છે. તેથી તેઓ એકેન્દ્રિય કહેવાય છે. આ સિવાય બે ઇન્દ્રિય, તે ઇન્દ્રિય, ચઝરિન્દ્રિય તથા પંચેન્દ્રિય—એ ચાર જાતના જીવો ત્રસ કહેવાય

છે. તેઓની જાતિ શંખ વગેરે છે. અર્થાત્ શંખાદિ જીવો બે
 ઇન્દ્રિય છે, કુંથુવા-કીડી વગેરે તેઝિન્દ્રિય છે, ઢાંસ-માઝી
 ખમરો વગેરે ચરિન્દ્રિય છે અને મનુષ્ય-પથુ વગેરે જીવો
 પંચેન્દ્રિય છે. [સારાંશ એ છે કે, સ્થાવર-ત્રસપનારૂપ વિભાવ
 પરિણામનો નાશ કરવા માટે શુદ્ધાત્મભાવના વિષેજ ઉગ્રમ ક-
 રવો યોગ્ય છે.] ૧૧

ઉપરની ગાથામાં જણાવેલા સ્થાવર જીવ તથા ત્રસ
 જીવોના વિશેષ ૧૪ ભેદ કહે છે:--

સૂત્ર--(ગાથા)

સમણા અમણા ણેયા પંચિન્દિયા ણિમ્મણા પરે સઠ્ઠે॥
 વાદરસુહુમેગેંદી સઠ્ઠે પજ્જત્ત ઇદરાયં ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:--પંચેન્દ્રિયના બે ભેદ છે. એક તો મનરહિત-
 સમનસ્ક એટલે સંજી પંચેન્દ્રિય અને બીજા મનરહિત-અમનસ્ક
 એટલે અસંજી પંચેન્દ્રિય. એમ પંચેન્દ્રિય બે પ્રકારના છે. એ
 સિવાયના બીજા બે ઇન્દ્રિય, તેઝિન્દ્રિય તથા ચરિન્દ્રિય નિ-
 મ્મનસ્ છે--મનરહિત છે--અસંજી છે. હવે જે એકેન્દ્રિય જીવો છે
 તેના પણ બે ભેદ છે. વાદર એકેન્દ્રિય--એટલે દૃષ્ટિથી જોઈ
 શકાય તેવા એકેન્દ્રિય અને બીજા સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય--એટલે
 દૃષ્ટિથી ન જોઈ શકાય તેવા એકેન્દ્રિય. અર્થાત્ સંજી પંચેન્દ્રિય,
 અસંજી પંચેન્દ્રિય, અસંજી બે ઇન્દ્રિય, અસંજી તેઝિન્દ્રિય, અસં-
 જી ચરિન્દ્રિય, વાદર એકેન્દ્રિય તથા સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય--એમ

સાત ભેદો જાણવા. આ સાતે ભેદો પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત—એ ભેદથી ચૌદ થાય છે. જે જાતિના જીવો પોતાની જેટલી પર્યાપ્તિ હોય તેટલી પૂરી કરે તે પર્યાપ્ત જીવો કહેવાય છે અને જેઓ પોતાની પર્યાપ્તિ પૂરી ન કરે તેઓ અપર્યાપ્ત કહેવાય છે.^{૧૨}

જો કે શુદ્ધ નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ જીવ, સર્વથા શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવ છે તો પણ વ્યવહારની અપેક્ષાએ સંસારી જીવ ૧૪ માર્ગનારૂપ ૧૪ ગુણઠાણારૂપ છે—એવા આશયથી હવે કહે છે:—

સૂત્ર—(ગાથા)

મગ્ગગણગુણઠાણેહિં ચઉદસં તહ હવંતિ અસુદ્ધણયા॥
વિણ્ણેયા સંસારી સઠ્ઠે સિધ્ધા દુ સુધ્ધણયા ॥૧૩॥

અર્થ—વ્યવહાર નયની દૃષ્ટિએ માર્ગનાસ્થાને કરીને તથા ગુણસ્થાને કરીને પણ જીવના ચૌદજ ભેદ થાય છે. અને તે માર્ગના તથા ગુણસ્થાનરૂપ ભેદવાળા તે જીવોને સંસારીજ જાણવા; પણ શુદ્ધ નયની દૃષ્ટિએ તો સર્વ જીવો શુદ્ધ ચિદાનંદ સ્વભાવજ છે. (અહીં પ્રસંગાનુસારે ચૌદ માર્ગનાઓનાં નામ કહેવામાં આવે છે:—ચાર ગતિરૂપ^૧ ગતિમાર્ગના, પાંચ ઇન્દ્રિયરૂપ^૨ ઇન્દ્રિયમાર્ગના, છ કાયરૂપ^૩ કાયમાર્ગના, ત્રણ યોગરૂપ^૪ યોગમાર્ગના, ત્રણ વેદરૂપ^૫ વેદમાર્ગના, ચાર કષાયરૂપ^૬ કષાયમાર્ગના, આઠ જ્ઞાનરૂપ^૭ જ્ઞાનમાર્ગના, સાત સંયમરૂપ

‘સંયમમાર્ગણા, ચાર દર્શનરૂપ ‘દર્શનમાર્ગણા, છ લેશ્યારૂપ^{૧૦}
 લેશ્યામાર્ગણા, ભવ્ય-અભવ્યરૂપ^{૧૧} ભવ્યમાર્ગણા, છ ભેદવાળા
 સમ્યક્ત્વરૂપ^{૧૨} સમ્યક્ત્વમાર્ગણા, સંજ્ઞી-અસંજ્ઞીરૂપ^{૧૩} સંજ્ઞીમાર્ગણા
 આહારક-અનાહારકરૂપ^{૧૪} આહારમાર્ગણા:—આ ચૌદમાર્ગણાના
 મૂળ ભેદ છે. તેના ઉત્તરભેદ ૬૨ છે. ચૌદ ગુણસ્થાનનાં નામ
 તો પ્રસિદ્ધજ છે.) ૧૬

હવે આ ૧૪ મી ગાથામાં પૂર્વાર્ધથી જીવનું સિદ્ધસ્વરૂપ
 તથા ઉત્તરાર્ધથી ઊર્ધ્વગમનસ્વભાવ કહે છે:—

સૂત્ર—(ગાથા)

ણિક્કમ્મા અટ્ટગુણા કિંચૂણા ચરમદેહદો સિધ્ધા ॥
 લોયગ્ગાટિદા ણિચ્છા ઉપ્પાદવયણ્હિ સંજુત્તા ॥૧૪॥

અર્થ:—જીવોનું સિદ્ધસ્વરૂપ નિષ્કર્મ છે-જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ
 કર્મોથી રહિત છે અને આઠ ગુણોવાળું છે—એટલે આઠ કર્મોના
 ક્ષયથી પ્રાપ્ત થનારા આઠ ગુણોવાળું છે—અર્થાત્ સિદ્ધ આત્માને
 જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયથી અનંત જ્ઞાનરૂપ ગુણ પ્રકટે છે, દર્શના-
 વરણના ક્ષયથી અનંત દર્શન પ્રકટે છે, વેદનીય કર્મના ક્ષયથી
 અનંત સુખ પ્રકટે છે, મોહનીય કર્મના ક્ષયથી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ
 પ્રકટે છે, આયુઃકર્મના ક્ષયથી અનંત અવગાહના પ્રકટે છે,
 નામકર્મના ક્ષયથી અમૂર્ત ગુણ પ્રકટે છે, ગોત્ર કર્મના ક્ષયથી અ-
 ગુરુ-છઘુ ગુણ પ્રકટે છે અને અંતરાય કર્મના ક્ષયથી અનંત-
 વીર્ય ગુણ પ્રકટ થાય છે. વઢી તે સિદ્ધ આત્માઓ ચરમ દેહથી

ઘટલે અંતિમ શરીરથી કિંચિત્ ન્યૂન અવગાહનાને ધારણ કરે છે—ઘટલે કે, અસંખ્યાત પ્રદેશમય પુરુષાકારરૂપ આત્મસ્વરૂપને ધારણ કરે છે. કારણ એ છે કે આત્માના પ્રદેશ, શૈલેશીકરણથી નાસિકા—મુખ—ઉદર—વગેરે વિવરોને પૂર્ણ કરે છે તેથી ઘન બને છે, ઘટલે તેઓની વિરલતા દૂર થાય છે માટેજ તેની અવગાહના ચરમ શરીરથી કિંચિત્ ન્યૂન છે, એમ સમજવું.

હવે અહીં એક પ્રશ્ન છે કે, આત્મા નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ લોકાકાશ પ્રદેશના પ્રમાણવાળો છે, પરંતુ વ્યવહારની દૃષ્ટિએ શરીરનામકર્મના ઉદયથી તે આત્મા પોતે ધારણ કરેલા શરીરના પ્રમાણનો બને છે—ઘટલે કે સંકોચધર્મ તથા વિસ્તાર ધર્મ પામી સ્વદેહપ્રમાણનો બને છે એમ કહેવામાં આવે છે; પણ ચૌદમા ગુણઠાણાને અંતે સર્વથા શરીરના નાશથી તે આત્મા લોકાકાશ પ્રમાણજ હોવો જોઈએ; તો અહીં તો વળી એમ કહેવામાં આવે છે જે, ચરમદેહથી ન્યૂન હોય છે—તે કેમ ઘટે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે, આત્માનો સંકોચ તથા વિસ્તાર કેવળ કર્મને અધીન છે. આત્મા કેવલીસમુદ્ઘાતના સમયે જે લોકાકાશ પ્રમાણમાં વિસ્તરે છે તે પણ કેવળ કર્મનીજ સહાયથી એમ સમજવાનું છે. જો કે, વસ્તુતઃ આત્મા લોકાકાશ પ્રમાણજ છે તોપણ કર્મના અભાવ સમયે તે તેટલાજ પ્રમાણમાં વિસ્તાર ન પામી શકે; આજ કારણથી સિદ્ધાવસ્થા સમયે જે શરીરથી આત્મા યુક્ત થાય છે તેજ શરીરના પ્રમાણથી કંઈક ઓછા પ્રમાણમાં અવગાહના કરે, પણ તેથી અધિક અવગા-

હના ન પામી શકે. દૃષ્ટાંત તરીકે—જેમ ચાર હાથના વસ્ત્રને કોઈ પુરુષ સમેટી લે છે ત્યારે વસ્ત્ર નાનું બની જાય છે અને વિસ્તાર પમાડે છે ત્યારે તે વસ્ત્ર પાછું તેટલાજ પ્રમાણમાં વિસ્તરે છે—અર્થાત્ પુરુષના અભાવે વસ્ત્રનો સંકોચ કે વિસ્તાર જેમ નથી સંભવતો તેમજ શરીર—કર્મના અભાવ સમયે આત્માનો પણ સંકોચ કે વિસ્તાર ન હોઈ શકે; પણ જે અવસ્થામાં તેને કર્મે મૂક્યો હોય તેજ અવસ્થાએ કંડક ઓછા પ્રમાણમાં તે રહે, અસ્તુ.

વળી પણ અહીં એક સંશય થાય છે કે, સિદ્ધસ્વરૂપ થયેલા આત્માને પૂર્વના સંબંધનો ત્યાગ જો આ મનુષ્યક્ષેત્ર-માંજ થયેલો હોય છે તો તે સિદ્ધ આત્મા લોકના અગ્રભાગ ઉપર ગતિ કેમ કરી શકે—કેવી રીતે તે ઊર્ધ્વગતિસ્વભાવ થઈ શકે? આ સંશયને દૂર કરવા માટે આ ગાથાના ઉત્તરાર્દ્ધથી સમજાવે છે કે, સિદ્ધસ્વરૂપ તે આત્મા, લોકના અગ્રભાગ ઉપર આવેલી સિદ્ધશિલાની ઉપર એક યોજનવિસ્તારના પ્રદેશના ચોવીસમા ભાગમાં સ્થિતિ કરીને રહે છે. તે સિદ્ધશિલારૂપ લોકના અગ્રભાગે પહોંચવામાં આત્માની ઊર્ધ્વ ગતિના સંબંધમાં અહીં બરાબર બંધ બેસતાં ચાર દૃષ્ટાંતો આ પ્રમાણે આપવામાં આવે છે. જેમ માટીના લેપથી લીપેલી એક તુંબડી જ઼઼માં નાખતાંજ તે માટીના સંબંધથી જ઼઼માં ડુબી જાય છે પણ તે માટી જ્યારે ધોવાઈ જાય છે અને તુંબડી સ્વચ્છ થાય છે ત્યારે તુરતજ આપોઆપજ જ઼઼ની ઉપર આવીને રહે છે; અથવા જેમ ઇંડાનું એક ફળ પરિપક્વ થઈ જ્યારે ફૂટે છે ત્યારે તેની અંદર

રહેલાં બી પોતાની મેલેજ ડંચા ઉછાલી નીકળે છે; અથવા અગ્નિની શિખા જેમ સ્વભાવથીજ ડંચી ગતિ કરે છે; અથવા જેમ કુંભારનો ચાક્ર, ઢંડથી કેરવ્યો હોય ત્યારે તે ઢંડ દૂર થયા પછી પળ અમુક સમયસુધી તેમનો તેમ ફર્યા કરે છે તેમ આત્મા પળ કર્મના સંબંધથી દૂર થયા પછી આપોઆપજ ઊર્ધ્વ ગતિમાન બને છે. જે કર્મે પ્રથમ આત્માને મમાવ્યો હોય છે તે કર્મ જો કે, દૂર થઈ ગયું હોય છે તોપણ આત્મા કુંભારના ચાક્રની પેઠે અમુક સમયસુધી ઇટલે સિદ્ધશિલાપર જઈ પહોંચાય ત્યાંસુધી ગતિમાન હોઈ શકે છે; આ રીતે આત્માનો ઊર્ધ્વગતિસ્વભાવ સિદ્ધ થાય છે.

હવે તે સિદ્ધાત્માવિષે ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યસ્વભાવ પળ કહે છે--તે સિદ્ધાત્મા નિત્ય છે-ઇટલે તેનું સિદ્ધસ્વરૂપ કદી મટતુંજ નથી. સેંકડો કલ્પો વીતિ જાય તોપણ તે સિદ્ધાત્મા પોતાના સિદ્ધસ્વરૂપથી કદી ભ્રષ્ટ થતો નથી, માટે તેનો ધ્રૌવ્ય-સ્વભાવ પળ સિદ્ધ થાય છે. આ સિદ્ધાત્મા ચૌદમા ગુઠાણામાં રહેલો સમજવો. વળી તે સિદ્ધાત્મા, ઉત્પાદવ્યયથી પળ યુક્ત છે. અર્થાત્ ઉત્પાદ ઇટલે ઉત્પત્તિ તથા વ્યય ઇટલે નાશ-બન્નેથી પળ યુક્ત છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે, સિદ્ધાત્મા જ્ઞાનમય છે; તેમજ તે સિદ્ધના જ્ઞાનવિષે સકલ જ્ઞેય પદાર્થના અવભાસરૂપ પર્યાય, હાનિ-વૃદ્ધિરૂપે પરિણમે છે; ઇટલે કે, એક પર્યાય ઉપજે છે ત્યારે એક પર્યાય વિનાશ પામે છે-અને તેથીજ દ્રવ્યદૃષ્ટિએ તે સિદ્ધાત્મા નિત્ય છે-ધ્રુવ છે અને પર્યાયદૃષ્ટિએ ઉત્પાદવિના-

શવંત પળ છે. આ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યસ્વરૂપ જેમ આત્મદ્રવ્ય-માં છે તેજ પ્રમાણે બીજાં દ્રવ્યોમાં પણ સમજવું. ૧૪

હવે અજીવદ્રવ્ય વર્ણવે છે: કદાચ કોઈ શંકા કરે કે, જીવદ્રવ્ય સર્વથા ઉપાદેય હોવાથી તે વિષે વ્યાખ્યાન કરવું તે તો યોગ્યજ ગણાય પણ અજીવદ્રવ્ય કે જે સર્વથા હેય છે તેનું વ્યાખ્યાન શા માટે? આના સમાધાનમાં સૂત્રકાર પોતેજ કહે છે:—

સૂત્ર—(ગાથા)

અજીઓ પુળળેયો પુગ્ગલધમ્મો અહમ્મઆયાસં॥
કાલો પુગ્ગલમુત્તો રૂવાદિગુણો અમુત્તસેસા દુ ॥૧૫॥

અર્થ:—અજીવદ્રવ્ય જો કે હેય છે—સર્વથા ત્યાજ્ય છે તોપણ તે જ્ઞેય તો છે જ-તેનું પણ જ્ઞાન કરવું આવશ્યક છેજ. હેય વસ્તુ અને ઉપાદેય વસ્તુ-બન્ને અવશ્ય જાણવીજ જોઈએ; જેથી અજીવદ્રવ્યનું વ્યાખ્યાન કરવું તે પણ યોગ્યજ છે. વ્યાખ્યાન વિના વિશેષ જ્ઞાન ન હોઈ શકે; આ કારણથી હવે અજીવદ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે. આ અજીવદ્રવ્યના પાંચ ભેદ છે. પુદ્ગલ દ્રવ્ય, ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય, અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય, આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય અને કાલ દ્રવ્ય. આ પાંચમાં પહેલું જે પુદ્ગલદ્રવ્ય છે તેજ કેવલ મૂર્ત છે—મૂર્તિમાન છે. કારણ કે પાંચ પ્રકારનું રૂપ—પાંચ પ્રકારનો રસ—બે પ્રકારનો ગંધ—આઠ પ્રકારનો સ્પર્શ—૯ વીસ ગુ-

ળાથી તે યુક્ત છે અને તેથીજ તેને મૂર્ત કહેવામાં આવે છે. બાકીનાં ધર્માસ્તિકાય વગેરે અજીવદ્રવ્ય અમૂર્ત છે. ૧૫

પુદ્ગલ દ્રવ્ય વ્યાખ્યાન:—

સૂત્ર—(ગાથા)

સદો વંધો સુદુમો થૂલો સંઠાણભેદતમછાયા ॥

ઉજ્જોદાદવસહિયા પુગ્ગલદવ્વસ્સ પજ્જાયા ॥૧૬॥

અર્થ:—(પુદ્ગલદ્રવ્ય બે પ્રકારનું છે. એક તો પરમાણુરૂપ શુદ્ધ પુદ્ગલદ્રવ્ય અને બીજું સ્કંધપરિણત પુદ્ગલદ્રવ્ય. તેમાંથી અશુદ્ધ પુદ્ગલદ્રવ્યના ભેદ કહેવામાં આવે છે.) એક તો શબ્દ પુદ્ગલદ્રવ્ય. તે શબ્દના બે ભેદ છે. એક તો ભાવાત્મક શબ્દ અને બીજો ભાષાત્મક શબ્દ. તેમાંથી ભાષાત્મક શબ્દના પણ બે ભેદ છે. એક અક્ષરાત્મક અને બીજો અનક્ષરાત્મક. તેમાંનો અક્ષરાત્મક શબ્દ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ-પૈશાચિક-માગધ-શૌરસેન-આર્ય-મ્લેચ્છ-વગેરે-પ્રનુષ્યાદિના વ્યવહારનું કારણ અનેક પ્રકારનો છે. અનક્ષરાત્મક શબ્દ પણ બે ઇન્દ્રિય વગેરે તથા તિર્થંચ વગેરેના શબ્દરૂપે જાણવો; તેમજ તીર્થંચર ભગવાનની વાણીરૂપ જે દિવ્ય ધ્વનિ તે પણ અનક્ષર શબ્દજ છે. આ અનક્ષરાત્મક શબ્દના વ્હી બે ભેદ છે. એક તો પ્રાયોગિક શબ્દ તથા બીજો વૈશ્રસિક શબ્દ. પ્રાયોગિક શબ્દ પુરુષ વગેરેના પ્રયત્નથી હોય છે; અને તે પણ ચાર પ્ર-

કારનો છે. એક તો વીણા વગેરેનો તતશબ્દ; બીજો ઢોલ-નગારાં વગેરેનો વિતતશબ્દ; ત્રીજો તાલ-કડતાલ વગેરેનો ઘન-શબ્દ અને ચોથો વાંસળી વગેરેનો સુષિર શબ્દ. આરીતે પ્રાયોગિક શબ્દના ચાર ભેદ છે. વૈશ્રસિક શબ્દ સ્વતઃસ્વભાવે ઇટલે કોઈ જીવના પ્રયત્ન વિનાજ ઉત્પન્ન થાય છે-જેમકે મેઘ વગેરેની ગર્જના. આના પળ અનેક પ્રકાર છે. જીવ, શુભ તથા અશુભ શબ્દાદિ વિષયોમાં આસક્ત થઈ સુખ-દુઃખ-નામ-કર્મ ઉપાર્જન કરે છે અને તેના ઉદયે વ્યવહારદૃષ્ટિએ જીવ તે તે સ્વરૂપ કહેવાય છે પણ નિશ્ચયદૃષ્ટિએ સુખ-દુઃખાદિ સર્વ, શબ્દાદિથી ઉત્પન્ન થતાં હોઈ પુદ્ગલજ છે.

હવે બંધ-પુદ્ગલદ્રવ્ય કહેવાય છે-બંધના બે ભેદ છે. એક ભાવબંધ તથા દ્રવ્યબંધ. તેમાં ભાવબંધ તે રાગાદિ છે અને માટીના પિંડની પેઠે આઠ પ્રકારના કર્મનો જે બંધ તે દ્રવ્યબંધ કહેવાય છે. આ રીતે બંધના બે ભેદ છે અને તે પણ પુદ્ગલ દ્રવ્યજ છે.

હવે સૂક્ષ્મ-પુદ્ગલદ્રવ્ય કહે છે-સૂક્ષ્મ ઇટલે બીજાની અપેક્ષા નાનું. જેમ બીલીના ફળની અપેક્ષા બોર સૂક્ષ્મ છે. પરમાણુ તો સાક્ષાત્ સૂક્ષ્મજ છે. આ સૂક્ષ્મદ્રવ્ય પણ પુદ્ગલ દ્રવ્યજ છે. તેજ પ્રમાણે સ્થૂલ દ્રવ્યના સંબંધે સમજવું. સ્થૂલદ્રવ્ય ઇટલે બીજાની અપેક્ષા મોટું દ્રવ્ય. જેમ બોરની અપેક્ષા બીલીનું ફળ સ્થૂલ છે. બધી જગતવ્યાપી જે મહાસ્કંધ તે તો

સાક્ષાત્ સ્થૂલ છે. આ સર્વ સ્થૂલદ્રવ્ય તે પુદગલ દ્રવ્યજ છે.

હવે સંસ્થાન પુદગલદ્રવ્ય કહે છે:—સંસ્થાન એટલે આકૃતિ-આકાર. તે પળ સમચોરસ-ત્રિકોણ-ચતુષ્કોણ વગેરે અનેક પ્રકારનું છે અને તે તે સર્વ સંસ્થાન પુદગલદ્રવ્યજ છે.

તે પછી 'ભેદ'નામનું પુદગલદ્રવ્ય છે. જેમ ઘડ-બાજરી વગેરેનો લોટ અને ઘી-ઘાંડ વગેરે પદાર્થો. આ સર્વ ભેદ નામનું પુદગલ દ્રવ્યજ છે. તે પછી 'તમ' નામે પુદગલદ્રવ્ય આવે છે. આ તમ તે આંખના તેજને અટકાવનાર અંધકાર નામનો પદાર્થ છે અને તે પળ પુદગલદ્રવ્યજ છે. પછી 'છાયા' નામનું પુદગલદ્રવ્ય છે. આ છાયાદ્રવ્ય વૃક્ષાદિ આશ્રિત અથવા મનુષ્યાદિકની પ્રતિ-છાયારૂપ છે. આના પછી 'ઉચ્ચોત' નામનું પુદગલદ્રવ્ય આવે છે. ઉચ્ચોત એટલે ચંદ્રમંડલનો કે તારાદિ વિમાનોનો પ્રકાશ. આ પળ પુદગલદ્રવ્યજ છે; અને તે પછી 'આતપ' નામે પુદગલદ્રવ્ય છે. સૂર્યવિમાન અથવા સૂર્યકાંતમણિ વગેરેનો જે આતપ તે પળ પુદગલદ્રવ્યજ છે. એ રીતે સમસ્ત પુદગલસ્કંધને પુદગલદ્રવ્યના પર્યાય જાણવા. તેમાંના જે પરમાણુગત પર્યાય છે તે શુદ્ધ પુદગલપર્યાય સમજવા અને છ ગુણે હાનિ-વૃદ્ધિરૂપ પરિણામવાળા તથા સ્નિગ્ધ-રૂક્ષ-વગેરે રૂપના વિભાવગુણથી ઉત્પન્ન થનારા જે દ્વચ્ચણુકાદિસ્કંધ તે અશુદ્ધ પુદગલપર્યાય સમજવા. ૧૬

धर्मास्तिकाय स्वरूप कथनः—

खूत्र—(गाथा)

गइपरिणयाण धम्मो पुग्गलजीवाण गमणसहयारी॥
तोयं जह मच्छाणं अच्छंता णेव सो णेइ ॥१७॥

अर्थः—गमनक्रियारूपे परिणाम पामेलां पुदगलद्रव्यने तथा जीवद्रव्यने तेमनी गमनक्रियामां जे सहायकारण छे—साहाय्यदाता छे ते धर्मास्तिकायद्रव्य कहेवाय छे. जो के जीव—पुदगलनी गमनक्रियानुं उपादान कारण—मूल हेतु, जीव-पुदगल पोतेज छे तोपण धर्मास्तिकायरूप असाधारण कारण विना जीव—पुदगल कदी गमन करी शके नहि. जो धर्मास्तिका-यनी सहायविनाज जीव—पुदगल गमन करी शकतां होय तो तेओ अलोकमध्ये कां नथी जइ शकतां ? जीवनी तथा पुद-गलद्रव्यनी शीघ्रगति तो एक समयमां चौद राजलोक सुधीनी कहेवामां आवी छे छतां ते अनंतशक्तिमान जीवद्रव्य तथा पु-दगलद्रव्य, धर्मास्तिकायरूप सहायिकारणना अभावथीज अलो-कमध्ये गति करी शकतां नथी. आ रीते धर्मास्तिकायद्रव्य, जीव—पुदगलने गति—सहायदाता छे ए वातने दृढ समजाववा माटे अहीं एक दृष्टांत आपे छेः—जेम पाणी माछलांने गमन-क्रियामां सहायक छे—एटले पाणी विना जेम माछलुं गमनक्रिया करी शकतुं नथी तेम धर्मास्तिकायनी सहायविना जीव—पुद-गलद्रव्य गतिक्रिया करी शके नहि; पण ते जीवद्रव्य तथा पु-

દગલદ્રવ્ય એક સ્થળે સ્થિતિ કરી રહ્યાં હોય તો બલાત્કારે-
જબરજસ્તીથી ધર્માસ્તિકામ તેમને ગતિક્રિયામાન કરી શકે
નહિ. અર્થાત્ જીવ-પુદગલદ્રવ્યે સ્વતઃજ ગમનક્રિયાનો પ્રારંભ
કર્યો હોય ત્યારેજ ધર્માસ્તિકાય તેઓને સહાયક થાય છે. ૧૭

અધર્માસ્તિકાય વ્યાખ્યાન:—

સૂત્ર—(ગાથા)

ઠાણજુયાણ અહમ્મો પુગ્ગલજીવાણ સહયારી ॥

છાયા જહ પહિયાણં ગચ્છંતા ણેવ સો ધરઈ ॥૧૮॥

અર્થ:—સ્વતઃ-સ્વસ્વભાવે એક સ્થળે સ્થિતિ કરતાં જીવ--
પુદગલ દ્રવ્યને સ્થિતિ કરાવવામાં જે સહાયી છે તેને અધર્મા-
સ્તિકાય દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે. જેમ મધ્યાન્હ સમયે તાપથી
અતિદુઃખી થયેલા મુસાફરોને કોઈ સ્થળે આરામ લેવાની
ઇચ્છા તો સ્વતઃજ ઉદભવેલી છે અને તેઓનાં તે ઇચ્છાને
માર્ગમાં આવેલી વૃક્ષાદિની છાયા જેમ સહાયી બને છે તેમ જીવ-
પુદગલદ્રવ્ય પણ અધર્માસ્તિકાયની સહાય પામી સ્થિતિ કરે છે.
જેમ કોઈ આસન્નભવ્ય જીવ, પોતાના શુદ્ધાત્મભાવથીજ મુક્ત
હોઈ શકે છે છતાં પણ અરિહંતાદિની ભક્તિરૂપ બાહ્ય ભાવના
તે ભવ્ય જીવને વ્યવહાર દૃષ્ટિએ સહાયી કારણ બને છે તેમ
પોતાની શક્તિરૂપ ઉપાદાન કારણથીજ સ્થિતિ કરતાં જીવ-
પુદગલને માત્ર બાહ્ય નિમિત્તથીજ અધર્માસ્તિકાય સહાય બને

છે; પળ તે જીવ-પુદગલદ્રવ્ય જો ગમન કરી રહ્યાં હોય તો અધર્માસ્તિકાય પોતાની ઇચ્છાથી તેઓને અટકાવી શકે નહિ. અર્થાત્ ધર્માસ્તિકાય, સ્થિતિકરી રહેલાં જીવ-પુદગલ દ્રવ્યને જેમ ગમન કરાવી શકે નહિ તેમ અધર્માસ્તિકાય, ગમન કરતાં જીવ-પુદગલ દ્રવ્યને સ્થિતિ કરાવી શકે નહિ. ૧૮

આકાશાસ્તિકાય સ્વરૂપ કથન:—

સૂત્ર—(ગાથા)

અવગાસદાગજોગ્ગં જીવાદીણં વિયાણ આયાસં ।

જોન્હં લોગાગાસં અલોગાગાસમિદિ દુવિહં ॥૧૯॥

અર્થ:—જીવાદિ છ દ્રવ્યને અવકાશ આપવાની જે યોગ્યતા ધરાવે છે—તે તે દ્રવ્યોને જે અવકાશ આપે છે તે આકાશદ્રવ્ય જાણવું. અહીં એક પ્રશ્ન છે કે, એકજ જીવદ્રવ્ય અસંખ્યાત પ્રદેશ લોકાકાશ પ્રમાણનું છે અને તેવાં અનંતાનંત જીવદ્રવ્યો છે; આ જીવદ્રવ્ય કરતાં અનંતગણું પુદગલદ્રવ્ય છે; ધર્મદ્રવ્ય પણ અસંખ્યાતપ્રદેશી છે; તેમજ અધર્મદ્રવ્ય પણ અસંખ્યાતપ્રદેશી છે; તેમજ કાલદ્રવ્ય પણ અસંખ્યાતુંજ છે. આ સમગ્ર દ્રવ્યો એકલા લોકાકાશમાંજ અવકાશ કેમ પામી શકે ? કેમ તેઓ સંકીર્ણતા (સંકટામણ) ન પામે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તર તરીકે એક દૃષ્ટાંત અહીં કહેવાય છે:—જેમ એક દીવાની જ્યોતિમાં અનેક દીવાની જ્યોતિ સમાઈ જાય છે અથવા માત્ર એકજ ગદીયાળા

જેટલા પારાની ગોટીમાં જેમ અનેક મળ સોનું સમાઈ જાય છે છતાં તે ગોટીનું પ્રમાણ નથી વધતું કે નથી ઘટતું—અવી અમુક કોઈ કોઈ વસ્તુમાં શક્તિ રહેલી હોય છે—તેજ પ્રમાણે આકાશદ્રવ્યમાં પણ તેવા પ્રકારની તેની કોઈ શક્તિના સામર્થ્યથી સમગ્ર દ્રવ્યો વિના સંકોચે સમાઈ જાય છે; આવું આકાશદ્રવ્યનું સ્વરૂપ ભગવાન જિનેશ્વરે વર્ણવેલું છે. તે આકાશદ્રવ્ય બે પ્રકારનું છે. એક લોકાકાશ અને બીજું અલોકાકાશ. જો કે, આકાશદ્રવ્ય સ્વતઃજ અમૂર્ત, અઘંડ તથા અવયવરહિત હોવાથી તેના ભેદ સંભવે નહિ તોપણ ઔપાધિક ભેદની દૃષ્ટિએ આકાશના બે ભેદ કહેવામાં આવ્યા છે. ૧૯

લોકાકાશ-અલોકાકાશ વિભાગ વર્ણન:—

સૂત્ર—(ગાથા)

ધમ્માધમ્મા કાલો પુગ્ગલજીવા વસંતિ જાવદિણ ॥

આયાસે સો લોગો તત્તો પરદો અલોગુત્તિ ॥૨૦॥

અર્થ:—ધર્મ, અધર્મ, કાલ, પુદ્ગલ અને જીવ-આ પાંચદ્રવ્યો જેટલા આકાશપ્રદેશમાં રહે તે લોકાકાશ કહેવાય છે. જો કે છયે દ્રવ્યો પોતાની શક્તિથી—કોઈની સહાય લીધા વિના સ્વ-ભાવેજ સ્થિતિ કરી શકે છે તોપણ વ્યવહારદૃષ્ટિએ સર્વદ્રવ્યોનો આધાર આકાશ છે; માટે જે પાંચે દ્રવ્યને આધારરૂપે પરિણમે છે તે લોકાકાશ કહેવાય છે; અને તેથી બીજું અલોકાકાશ

કહેવાય છે. આ લોકાકાશ અનંત પ્રદેશરૂપ છે અને તેમાં શુદ્ધ આકાશપ્રદેશ વિના અન્ય કોઈ પણ દ્રવ્ય નથી. ૨૦

હવે નિશ્ચય તથા વ્યવહારની અપેક્ષાએ કાલદ્રવ્યનું સ્વરૂપ કહે છે:—

સૂત્ર—(ગાથા)

દ્વપારિવટ્ઠરૂવો જો સો કાલો હવેઈ વવહારો ॥

પરિણામાદીલક્ષ્કો વટ્ઠણલક્ષ્કો દુ પરમટ્ઠો ॥૨૧॥

અર્થ—જીવદ્રવ્ય અને પુદગલદ્રવ્યના નવ પુરાતન પર્યાય વગેરેની અમુક સમયસુધીની જે સ્થિતિ તે વ્યવહાર કાલદ્રવ્ય કહેવાય છે. યાદ રાખવું જોઈએ કે, જીવ-પુદગલદ્રવ્યના નવ પુરાતન પર્યાયો તે કાલદ્રવ્ય નથી પણ તેઓની જે સ્થિતિ તેજ કાલદ્રવ્ય છે. કદાચ કોઈ કહે કે, કાલદ્રવ્ય અરૂપી હોવાથી તેને કેમ જાણી શકાય ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે:—જીવ-પુદગલના અનેક પ્રકારના જે પરિણામો-જેવા કે, એક પર્યાયથી બીજા પર્યાયરૂપ પરિણામ તથા જીવ-પુદગલની ગમનાદિ ક્રિયા-તંદુલપચનાદિ ક્રિયા-વગેરે પરિણામો ઉપરથી વ્યવહાર કાલદ્રવ્યને જાણી શકાય છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે, જીવ-પુદગલનાં પરિણામ તથા ક્રિયા-એ સર્વ કાર્ય, કાલદ્રવ્યની સહાય વિના કદી હોઈ શકે નહિ; અને તેથીજ કાલદ્રવ્યને જાણી શકાય છે. વઢી પરધર્મ તથા અપરધર્મ ઉપરથી પણ કાલદ્રવ્ય

નથી તેમ, સર્વ દ્રવ્યો પોતપોતાનાં ઉપાદાન કારણથી અનેક પરિણામરૂપે ઉત્પન્ન થતાં કાલદ્રવ્યની સહકારી કારણ તરીકે અપેક્ષા રાખેજ છે.

હવે અહીં એક પ્રશ્ન થાય છે કે, સમગ્ર પદાર્થ પરિણામી છે અને તે તે સર્વ દ્રવ્યોના પરિણામમાં કાલદ્રવ્ય સહકારી કારણ છે, એ તો સમજાય છે પણ કાલદ્રવ્યને પોતાને પોતાના પરિણામમાં કોણ સહકારી કારણ છે? આના ઉત્તરમાં કહે છે—જેમ આકાશદ્રવ્ય અન્ય સર્વ દ્રવ્યને અવકાશ આપે છે છતાં પોતાને પણ તે પોતેજ અવકાશ આપે છે. તેમ કાલદ્રવ્ય પણ પોતાની પરિણામદશામાં પોતેજ સહકારી કારણ બને છે.

આ ઉપરથી વઢી પણ એક પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે, આકાશદ્રવ્યની પેઠે કાલદ્રવ્ય પણ પોતેજ પોતાના પરિણામમાં સહકારી કારણ બને છે, એમ કહેવામાં આવ્યું; તો જીવદ્રવ્ય તથા પુદગલદ્રવ્યના ગતિપરિણામમાં અને સ્થિતિપરિણામમાં ધર્મદ્રવ્ય તથા અધર્મદ્રવ્ય સહકારી કારણ શા માટે હોવાં જોઈએ? કયા કારણથી તેઓ પણ પોતપોતાના પરિણામમાં પોતેજ સહકારી કારણ ન બને? પછી ધર્માસ્તિકાયનું તથા અધર્માસ્તિકાયનું શું પ્રયોજન રહે છે? તેમજ સર્વ દ્રવ્યોનું સહકારી કારણ જે કાલદ્રવ્ય તેનું પણ શું પ્રયોજન છે? આકાશ દ્રવ્યનું પણ શું પ્રયોજન છે? સર્વ કોઈ દ્રવ્ય પોતપોતાના પરિણામમાં પોતેજ ઉપાદાન કારણ તથા સહકારી કારણ બની

રહે અને કોઈ પળદ્રવ્યને બીજા કોઈ પળ દ્રવ્યની સહાય જો જરૂરી નજ રહે તો કેવલ એક જીવદ્રવ્ય તથા બીજું પુદગલ દ્રવ્ય—એ બેજ દ્રવ્યો નિશ્ચલ રહેશે પળ બીજાં ચાર દ્રવ્યોનું અસ્તિત્વજ નહિ રહે!! આ વાત શું જિનાગમ વિરુદ્ધ નથી? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે:—ભગવાન વીતરાગ કદી અન્યથા-વાદી નજ હોય, જિનાગમમાં જે છ દ્રવ્યો કહેવામાં આવ્યાં છે તે સત્યજ છે. આ વાત સ્વાત્તીપૂર્વક માનવી જોઈએ કે, જિનો-ક્ત સમગ્ર પદાર્થ અનુભવપ્રત્યક્ષ છે. કાલદ્રવ્યનાં કાર્ય ઘડી-આવલી વગેરેને જો આપણે પ્રત્યક્ષ અનુભવીએ છીએ તો કાલ દ્રવ્યનું નાસ્તિત્વ કેમ સ્વીકારાય? તેજ પ્રમાણે કાલ દ્રવ્યની પેઠે ધર્માસ્તિકાય વગેરે દ્રવ્ય પળ અનુમાનાદિથી સિદ્ધજ છે. છયે દ્રવ્યનું સ્વરૂપ જે પ્રમાણે જિનાગમમાં કહ્યું છે તે તેમજ છે એમાં અન્યથા નથી. જેમ ધર્માસ્તિકાય વગેરે પદાર્થો જીવ-પુદગલના ગત્યાદિ પરિણામમાં સહકારી કારણ છે તેમ કાલ દ્રવ્ય પળ સર્વ દ્રવ્યોની પરિણતિમાં સહકારી કારણ હોઈને પોતે પોતાની પરિણતિમાં પળ સહકારી કારણ છે. જિનેશ્વર દેવે સર્વ પદાર્થોને અનન્તધર્માત્મક કહ્યા છે તેથી યુક્તિપ્રમાણ, અનુભવપ્રમાણ તથા આગમપ્રમાણના આધારે જે ધર્મ જે પ-દાર્થમાં કહેવામાં આવ્યા છે તે ઘટેજ છે; માટે કાલ દ્રવ્યને સ્વપરપરિણતિમાં જે સહકારી કારણ કહેલ છે તે સપ્રમાણ છે-પ્રમાણપૂર્વકજ કહેવામાં આવ્યું છે. જેમ જીવ પોતાના સ્વરૂપનો તથા અન્યન સ્વરૂપનો પ્રકાશક છે તેથી તે સ્વપરપ્રકાશક

કહેવાય છે તેમ કાલદ્રવ્ય પળ સ્વપરપરિણતિનું સહકારી કારણ છેજ. આ રીતે નિશ્ચય કાલદ્રવ્ય જાણવું, ૨૧

હવે તે નિશ્ચય કાલદ્રવ્યને રહેવાનું સ્થલ, ક્ષેત્ર તથા કાલાણુદ્રવ્યની સંખ્યા કહેવામાં આવે છે:—

સૂત્ર—(ગાથા)

લોયાયાસપાસે ઇક્ષિકે જે ઠિયા હુ ઇક્ષિકા ॥

રયણાણં રાસીમિવ તે કાલાણુઅસંખદવાણિ ॥૨૨॥

અર્થ:—જેમ રત્નોના એક ઢગમાં અનેક સંખ્યાવાળાં રત્નો પોતપોતાની જૂદી જૂદી સત્તાએ ઢગરૂપે એકઠાં રહ્યાં હોય છે તેમ, કાલાણુદ્રવ્ય લોકાકાશના એક એક પ્રદેશમાં એક એક પરસ્પર અસંલગ્ન—જૂદાં જૂદાં રહે છે; તેમજ કાલના આ અણુઓ, અસંખ્યાત છે—અર્થાત્ લોકાકાશના પ્રદેશ અસંખ્યાત છે અને તે એક એક પ્રદેશમાં કાલનો અણુ પણ એક એક રહેલો છે તેથી કાલના અણુઓ પણ અસંખ્યાત છે.

હવે અહીં એક પ્રશ્ન થાય છે કે, સમગ્ર દ્રવ્યોની પરિણતિમાં કાલદ્રવ્ય સહકારી કારણ છે અને તે કાલદ્રવ્યને રહેવાનું ક્ષેત્ર લોકાકાશ કહેવામાં આવે છે તો અલોકમધ્યવર્તી આકાશ દ્રવ્યને સહકારી કોણ ? અલોકમધ્યે તો કોઈ પણ દ્રવ્યનો અભાવજ છે. આના ઉત્તરમાં કહેવામાં આવે છે કે, લોકાકાશ અને અલોકાકાશ—આ બન્ને કંઈ જૂદા જૂદા સ્વંદ

નથી, પળ તે અભિન્ન - અઘંડ દંડરૂપ છે. આવા કારણથી
 લોકાકાશની પરિણતિને સહકારી થતું તે કાલદ્રવ્ય, અલો-
 કાકાશની પરિણતિને પળ સહકારી હોઈ શકે છે. જેમ અઘંડ
 એવા એક દંડને કોઈએ અમુક એક ભાગમાં હલાવ્યો હોય તો
 પળ સંપૂર્ણ સર્વાંગે તે હલે છે, તેમ કાલદ્રવ્યની સહકારિકા-
 રણતા લોકાકાશપ્રદેશમાં વ્યાપ્ત થતાં તેના અવયવરૂપ અલો-
 કાકાશમાં પળ વ્યાપે છે.

વળી પળ એક પ્રશ્ન છે કે, કાલ દ્રવ્ય જો સમગ્ર દ્રવ્યોના
 પરિણામમાં સહકારી છે તો આત્માની જે મુક્તિરૂપ શુદ્ધ પરિણતિ
 તેમાં પળ તે સહકારીકારણ હોવો જોઈએ; અને જો એમજ હોય
 તો કાલદ્રવ્ય પળ ઉપાદેયજ થયું. પ્રથમ કહેવામાં તો એમ આવ્યું છે
 કે, એક આત્મા વિના સમગ્ર દ્રવ્યો હેય છે, અથવા જ્ઞેય છે પળ ઉ-
 પોદય તો નથીજ; તો અહીં કાલ દ્રવ્યને ઉપાદેય સમજવું કે હેય ?
 આનો ઉત્તર કહે છે:-આત્માની મુક્તિરૂપ શુદ્ધ પરિણતિનું કારણ
 વીતરાગ ચારિત્ર છે. વીતરાગ ચારિત્રરૂપ શુદ્ધ ઉપયોગ જો ન હોય
 તો કેવળ એકલું કાલદ્રવ્ય મુક્તિરૂપ શુદ્ધ પરિણતિનું સહકારી
 કારણ કદી ન થઈ શકે. આવાજ કારણથી કાલદ્રવ્ય હેય છે
 પળ ઉપાદેય નથી. વાસ્તવિક રીતે તો એજ યોગ્ય છે જે, ભગવાન
 વીતરાગે કાલદ્રવ્યાદિ જે જે અમૂર્તદ્રવ્યો દર્શાવ્યાં છે તે સંબંધે છદ્મ-
 સ્થ જીવે સંશય કરવો અઘટિત છે. તે તે જિનભાષિત દ્રવ્યોમાં
 તેના તેના સ્વરૂપસ્થાપન નિમિત્તે જે કંઈ યુક્તિ-તર્ક વગેરે
 કરવામાં આવે તે પળ આગમવિરુદ્ધ નજ હોવાં જોઈએ. વીત-

રાગ સર્વજ્ઞ દેવે જે જે પદાર્થો કહ્યા છે તે કદી અસત્ય નથીજ, આવો નિશ્ચય કરી વિવાદનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. કેમકે વિવાદથી રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે અને રાગદ્વેષ સંસારવૃદ્ધિનું કારણ બને છે. ૨૨

આટલા ગ્રંથથી ષટ્દ્રવ્યનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું; હવે પાંચ ગાથાઓથી પંચાસ્તિકાયનું સ્વરૂપ કહે છે:—

સૂત્ર—(ગાથા)

एवं छब्भेयमिदं जीवाजीवप्पभेददो द्वं ॥

उत्तं कालविजुत्तं णादवा पंच अत्थिकाया दु ॥२३॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે જીવ-અજીવભેદથી છ પ્રકારનું દ્રવ્ય કહેવામાં આવ્યું; તેમાંથી કાલદ્રવ્યને બાદ કરત બાકીનાં જે પાંચ દ્રવ્ય રહે છે તેને અસ્તિકાય કહેવામાં આવે છે; એટલે કાલદ્રવ્ય સિવાયનાં બીજાં સર્વ દ્રવ્યોને પંચાસ્તિકાય કહેવામાં આવે છે. ૨૩

હવે ‘અસ્તિ’શબ્દ તથા ‘કાય’ શબ્દનો અર્થ કહે છે:—

સૂત્ર—(ગાથા)

संति जदो ते णेदे अत्थित्ति भणंति जिणवरा जम्हा॥

काया इव बहुदेसा तम्हा काया य अत्थिकाया य॥२४

અર્થ:—જિનવરો કહે છે કે, જીવાદિ પાંચ પદાર્થો

આપણી સત્તાએ વિદ્યમાન છે—તેઓની ‘નાસ્તિ’ કદી કાળે થતી નથી માટે તેઓને ‘અસ્તિરૂપ’ કહેવામાં આવે છે; તેમજ કાયની પેઠે બહુ પ્રદેશવાળાં છે તેથી ‘કાયરૂપ’ કહેવાય છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે, જેમ કાય-શરીર, બહુ પુદ્ગલપ્રદેશસ્કંધથી ‘કાય’ કહેવાય છે તેમ જીવાદિ પાંચ દ્રવ્યો પણ એક એક દ્રવ્ય અનેક પ્રદેશમય છે તેથી ‘કાય’ કહેવાય છે. આ રીતે જીવાદિ પાંચે પદાર્થો, અનાદિ-અનંત-સત્તારૂપ ‘અસ્તિ’ ધર્મથી યુક્ત છે અને બહુપ્રદેશમય ‘કાય’ ધર્મથી યુક્ત છે તેથી ‘અસ્તિકાય’ કહેવાય છે; જેમકે--જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશ-સ્તિકાય. ૨૪

હવે જીવાદિ દ્રવ્યોમાં બહુપ્રદેશપણું કેવી રીતે છે તે વાત કહે છે:—

સૂત્ર—(ગાથા)

હોંતિ અસંખા જીવે ધમ્માધમ્મે અણંત આગાસે ॥
મુત્તે તિવિહ પાસા કાલસ્સેગો ણ તેણ સો કાઠ ॥૨૫॥

અર્થ:—જીવદ્રવ્યને વિષે અસંખ્યાત પ્રદેશ છે-એટલે એક જીવદ્રવ્ય અસંખ્યાત પ્રદેશમય છે. એમ સમગ્ર જીવદ્રવ્ય જાણવાં. તેજપ્રમાણે ધર્માસ્તિકાય તથા અધર્માસ્તિકાય પણ અસંખ્યાત પ્રદેશમય છે. આ ધર્માસ્તિકાય તથા અધર્માસ્તિકાય અસંખ્યાત પ્રદેશમય લોકપ્રમાણ એક સત્તા ધરે છે. આકાશદ્રવ્યને વિષે

અનંત પ્રદેશ છે—ઘટલે આકાશદ્રવ્યની અનંતપ્રદેશમય લોકા-
લોક માત્ર એક સત્તા છે; મૂર્ત એવું જે પુદગલદ્રવ્ય તેમાં ત્રણ
પ્રકારના પ્રદેશ છે. એક તો સંખ્યાત પુદગલ પરમાણુસ્કંધરૂપ
સંખ્યાત પ્રદેશી પુદગલદ્રવ્ય, બીજું અસંખ્યાત પરમાણુમયરૂપ
અસંખ્યાત પ્રદેશી પુદગલદ્રવ્ય અને ત્રીજું અનંત પરમાણુમય સ્કં-
ધરૂપ અનંતપ્રદેશી પુદગલદ્રવ્ય. એ પ્રમાણે મૂર્તદ્રવ્ય—પુદગલદ્ર-
વ્યમાં ત્રણ પ્રકારના પ્રદેશ જાણવા. આ પાંચે દ્રવ્યો એ રીતે
બહુપ્રદેશમય છે તેથીજ તેઓને ‘અસ્તિકાય’ કહેવામાં આવે
છે પણ કાલદ્રવ્ય તો માત્ર એકજ પ્રદેશવાળું છે—કાલાણુરૂપ
કાલદ્રવ્ય માત્ર એક પ્રદેશી છે તેથી તે ‘કાય’ કહેવાય નહિ.
જો કે, કાલદ્રવ્યના અણુ અસંખ્યાત છે તોપણ તે એક એક
કાલાણુ એક બીજા સાથે મળીને પોતાની જૂદી જૂદી સત્તા ધરે
છે અને સમગ્ર કાલાણુરૂપે રહે છે; માટેજ તે કાલદ્રવ્ય બહુપ્ર-
દેશી નથી. બહુ સમયરૂપ જે નિકૃષ્ટ કાલપર્યાય છે તેનું ઉ-
પાદાન કારણ પણ એક કાલાણુજ છે અને તે પણ એકપ્રદેશીજ
છે. આવા આશયથીજ કાલદ્રવ્યને ‘કાય’ કહ્યું નથી.

જો કે પુદગલ પરમાણુ એકપ્રદેશી છે તોપણ ઉપચારે કરી
પુદ્ગલ કાય કહેવાય છે, એવા આશયથી કહે છે:—

સૂત્ર—(ગાથા)

અયપ્પએસાં વિ અણૂ ણાણાસ્થંધપ્પદેસદો હોદિ ॥

બહુદેસો ઉવચારા તેણ ય કાયં ભણંતિ સવ્વણૂ ॥૨૬॥

અર્થ:—પુદગલદ્રવ્ય જો કે એક પ્રદેશી છે તોપણ સં-

રહ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ, અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ, અનંત પ્રદેશી સ્કંધ-વગેરે સ્કંધના બહુસ્કંધબહુપ્રદેશપણાથી પુદગલદ્રવ્ય બહુપ્રદેશી કહેવામાં આવ્યું છે; અર્થાત્ નિશ્ચયદૃષ્ટિએ પુદગલદ્રવ્ય એક પ્રદેશીજ છે તોપણ ઉપચાર માત્રથી-એટલે વ્યવહારની અપેક્ષાએ તેને બહુપ્રદેશી કહ્યું છે અને તેથીજ સર્વજ્ઞ ભગવાને તે પુદગલદ્રવ્યને 'પુદગલાસ્તિકાય' કહ્યું છે; હવે અહીં એક પ્રશ્ન છે કે, જેમ પુદગલદ્રવ્ય પરમાણુ-દ્વ્યણુકાદિ સ્કંધરૂપ હોઈ બહુપ્રદેશી કહેવાય છે તેમ, કાલદ્રવ્ય પણ કાલાણુ-દ્વ્યણુકાદિ સ્કંધરૂપ બહુપ્રદેશી કેમ ન કહેવાય? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે, પુદગલદ્રવ્યમાં સ્નિગ્ધતા-રૂક્ષતા વગેરે વિભાવ ગુણો છે અને તેથી બે પુદગલ પરમાણુ એકઠા મઝી દ્વ્યણુકાદિ સ્કંધરૂપે પરિણમે છે પણ કાલદ્રવ્યમાં સ્નિગ્ધતા-રૂક્ષતાવગેરે વિભાવ ગુણો નથી અને તેને લીધે બે કાલાણુ કદી એકઠા મઝી શકે નહિ તેમજ સ્કંધરૂપે પરિણમે નહિ, આ કારણથીજ કાલદ્રવ્ય એક પ્રદેશી છે, બહુપ્રદેશી નહિ. ૨૬

પ્રદેશસ્વરૂપ કથન:—

સૂત્ર--(ગાથા)

જાવાદિયં આયાસં અવિભાગી પુગ્ગલેણ ઉદ્વૃક્ષં ॥

તં ચ પદેસં જાણે સઘ્વાણુટ્ટાણદાણરિહં ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—જેટલું આકાશદ્રવ્ય અવિભાગી પુદગલપરમાણુથી અવષ્ટબ્ધ-આશ્રિત થાય-રોકાય તેટલા આકાશક્ષેત્રને

પ્રદેશ જાણવો. ઇટલે કે, એક પુદગલ પરમાણુ જેટલા આકાશને રોકી રહે તેટલા આકાશને એક આકાશપ્રદેશ જાણવો. એમ બીજા પળ સમગ્ર દ્રવ્યપ્રદેશને આકાશપ્રદેશસમાન જાણવા. એ એક આકાશપ્રદેશ, સર્વ પુદગલપરમાણુને તથા સમગ્ર મૂક્ષ્મ પુદગલસ્કંધને અવકાશ આપવાની યોગ્યતા ધરાવે છે—એવા પ્રકારની તે આકાશપ્રદેશની અવકાશદાનશક્તિ છે. જો તેનામાં એવા પ્રકારની શક્તિ ન હોય તો અનંતાનંત ષડ્દ્રવ્યને અસંખ્યાત પ્રદેશ લોકાકાશમાં કેમ સમાવી શકે ! તે આકાશ-દ્રવ્યનું સ્વરૂપ પહેલાં પળ કહ્યું છે.

હવે અહીં એક શંકા થાય છે કે, પુદગલદ્રવ્ય મૂર્ત હોવાથી તેનો પરમાણુરૂપ ભેદ ઘટે છે, પણ આકાશ વગેરે જે અમૂર્તદ્રવ્ય છે તેના પ્રદેશરૂપ ભેદ કેમ ઘટે ? આ શંકાનું સમાધાન એ છે કે, જેમ કોઈ બે મુનિઓ બેઠા છે. તે બન્ને મુનિઓનું બેસવાનું ક્ષેત્ર એક કહેવાય કે બે જૂદાં જૂદાં ક્ષેત્ર કહેવાય ? જો બન્નેનું એક ક્ષેત્ર કહીએ તો બન્ને જળ એક ક્ષેત્રમાં કેમ રહી શકે ; તે માટે બન્ને મુનિઓનાં બેસવાનાં ક્ષેત્ર જૂદાં જૂદાં કહેવાં પડશે. તેમ આકાશાદિ જે અમૂર્તદ્રવ્યોનો ભેદ કહેવામાં આવ્યો છે તે પણ ઔપાધિક ભેદજ સમજવો. નિશ્ચયદૃષ્ટિએ તો કોઈ જાતનો ભેદજ નથી.

इतिश्री-द्रव्यसंग्रह ग्रंथमां षड्द्रव्यपंचास्तिकाय
प्रतिपादक प्रथम अध्याय
समाप्त.

હવે જીવ-અજીવ પુદ્ગલદ્રવ્યના પર્યાય-આશ્રવાદિ
સાત પદાર્થ વર્ણવે છે:—

સૂત્ર—(ગાથા)

આસવ-ચંધણ-સંવર-ણિજ્જર-મોરુકા-સપુણ્ણપાવા જે ॥

જીવાજીવવિસેસા તે વિ સમાસેણ પમણામો ॥૨૮॥

અર્થ:—આશ્રવ પદાર્થ, ચંધ પદાર્થ, સંવર પદાર્થ, નિર્જરા પદાર્થ, મોક્ષ પદાર્થ, પુણ્ય પદાર્થ અને પાપ પદાર્થ આ સાત પદાર્થો જીવદ્રવ્ય તથા અજીવદ્રવ્યના વિશેષ જાણવા. તેઓ સંબંધે હવે સંક્ષેપમાં કહેવામાં આવે છે. આ સાત પદાર્થોમાં જેઓ ચેતન-ભાવ-જ્ઞાનરૂપ ભાવ છે તેઓને જીવદ્રવ્યના વિશેષ જાણવા અને જેઓ અચેતનભાવ-જડભાવ છે તેઓને અજીવ-પુદ્ગલદ્રવ્યના વિશેષ-પર્યાય જાણવા.

આશ્રવ પદાર્થ સ્વરૂપ કથન:—

આસવદિ જેણ કમ્મં પરિણામો અપ્પણો સ વિણ્ણેઓ ॥

ભાવાસવો જિણ્ણતો દ્વાસવણો પરો હોદિ ॥૨૯॥

અર્થ:—આશ્રવ પદાર્થના બે ભેદ છે. એક તો ભાવાશ્રવ અને બીજો દ્રવ્યાશ્રવ. તેમાંનો ભાવાશ્રવ તે એ છે કે, જેણે કરી કર્મપુદ્ગલ આત્માની સમીપ આવે એવું આત્માનું જે કોઈ પ-

રિણામ તેને ભાવાશ્રવ જાણવો, એમ ભગવાન જિનેશ્વર કહે છે.
 એ સિવાય બીજો દ્રવ્યાશ્રવ જાણવો. આ વિષે આગળ કહેવાશે. ૨૯

આશ્રવના ભેદ પૈકી ભાવાશ્રવરૂપ આત્મપરિણામનું
 વિશેષ વિવરણ:—

સૂત્ર—(ગાથા)

મિથ્યતાવિરદિપમાદજોગા કોધાદઓ ય વિણ્ણેયા ॥
 પણપણપણદસતિયચ્ચુ કમસો ભેદા દુ પુઠ્ઠસ્સ ॥૩૦॥

અર્થ:—મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, યોગ અને ક્રોધ
 વગેરે કષાયને ભાવાશ્રવ જાણવા. તેમાં પોતાના આત્મસ્વરૂપની
 જે વિપરીત શ્રદ્ધા તે આશ્ર્યંતર મિથ્યાત્વ છે અને જિન ભગવાને
 કહેલા જીવાદિ પદાર્થ ઉપર જે વિપરીત શ્રદ્ધા તે બાહ્ય મિથ્યા-
 ત્વ છે. આ મિથ્યાત્વરૂપ જે આત્મપરિણામ તે ભાવાશ્રવ કહે-
 વાય છે. તેમજ આત્મા, પોતાના સહજસુખસુધારસર્થી વિપરીત
 થઈ ઇન્દ્રિયાધીન સુખની જે ઇચ્છા કરે તે આશ્ર્યંતર અવિરતિ
 છે અને પ્રાણાતિપાતવિરમણ વગેરે વ્રતનો જે સર્વથા અભાવ તે
 બાહ્ય અવિરતિ છે. આ અવિરતિરૂપ જે આત્મપરિણામ તે પણ
 ભાવાશ્રવ છે. વળી શુદ્ધ આત્માનુભવથી પરિણામનું જે ચલન
 તે આશ્ર્યંતર પ્રમાદ છે અને મૂળગુણ તથા ઉત્તરગુણને મલિન
 કરનારાં જે પરિણામ તે બાહ્ય પ્રમાદ છે. આ પ્રમાદરૂપ આત્મ-
 પરિણામ પણ ભાવાશ્રવ છે. કર્મપુદગલને ગ્રહણ કરવાને આ-

ત્મપ્રદેશની જે ચંચલતા તે આભ્યંતર યોગ કહેવાય છે અને મન-
 વચન-કાયાનો જે વ્યાપાર તે બાહ્ય યોગ કહેવાય છે. આ યોગ-
 રૂપ જે આત્મપરિણામ તે પણ ભાવાશ્રવ કહેવાય છે. તેજપ્રમાણે
 પરમ ઉપશમમૂર્તિ-કેવલજ્ઞાનાદિ અનંતગુણવાળા પોતાના શુદ્ધ
 સ્વભાવને ક્ષોભકારક જે આત્મપરિણામ તે આભ્યંતર ક્રોધાદિ
 કષાય છે અને કોઈ અનિષ્ટ વસ્તુના સંબંધમાં જે ક્રૂર પરિણામ
 તે બાહ્ય ક્રોધાદિ કષાય કહેવાય છે. આ ક્રોધાદિ કષાયરૂ-
 પ જે આત્મપરિણામ તે પણ ભાવાશ્રવ છે. એ રીતે ભાવાશ્રવના
 ભેદરૂપ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, યોગ તથા ક્રોધાદિના
 પણ અનુક્રમે આ પ્રમાણે ભેદ સમજવા-મિથ્યાત્વ, વિપરીત મિ-
 થ્યાત્વ, વિનયમિથ્યાત્વ, સંશયમિથ્યાત્વ તથા અજ્ઞાનમિથ્યાત્વ;
 અવિરતિરૂપ ભાવાશ્રવના પણ પાંચ ભેદ છે. જેવા કે, હિંસા,
 મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન તથા પરિગ્રહ; પ્રમાદરૂપ ભાવાશ્ર-
 વના પંદર ભેદ કહેલા છે જેવા કે ચાર પ્રકારની વિકથા, ચાર
 ક્રોધાદિ કષાય, ઇન્દ્રિયોના શબ્દાદિ પાંચ વિષયો, નિદ્રાપ્રમાદ
 તથા દૃષ્ટિરાગપ્રમાદ-એકંદર એ પ્રમાણે પંદર પ્રમાદ જાણવા.
 યોગ ભાવાશ્રવના ત્રણ ભેદ છે-મનોયોગ, વચનયોગ તથા કા-
 યયોગ; અને ક્રોધાદિકષાયરૂપ ભાવાશ્રવ પણ ચાર પ્રકારનો
 છે:-જેમકે ક્રોધ, માન, માયા તથા લોભ; આ સર્વ ભાવાશ્રવ-
 નાજ ભેદ જાણવા.૩૦

હવે દ્રવ્યાશ્રવ કહે છે:—

સૂત્ર—(ગાથા)

જાણાવરણાદીણં જોગં જં પુગ્ગલં સમાસવાદિ ॥
દ્વાસઓ સ ણેઓ અણેયમેઓ જિણસ્કાઓ ॥૩૧॥

અર્થ:—જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ પ્રકારનાં કર્મને યોગ્ય જે પુદગલ—ઘટલે કાર્મણશરીરની નિષ્પત્તિનાં કારણ જે પુદગલ પરમાણુઓ—તેઓનું જીવપ્રદેશને લક્ષી જે આગમન તે દ્રવ્યાશ્રવ જાણવો. આ દ્રવ્યાશ્રવ જિનભાષિત હોઈને અનેક ભેદવાળો જે—અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ આઠ મૂલપ્રકૃતિ તથા તેના ઉત્તરપ્રકૃતિરૂપ ૧૪૮ ભેદોને દ્રવ્યાશ્રવ કહેવામાં આવે છે. ૩૧

બંધ પદાર્થ વ્યાખ્યાન:—

સૂત્ર—(ગાથા)

વજ્ઞદિ કમ્મં જેણદુ ચેદણભાવેણ ભાવબંધો સો ॥
કમ્માદપદેસાણં અણ્ણોણ્ણપવેસણં ડેયરા ॥૩૨॥

અર્થ:—બંધ પદાર્થ બે પ્રકારનો છે. એક તો ભાવબંધ તથા બીજો દ્રવ્યબંધ, તેમાંનો ભાવબંધ તે એ છે કે, ચેતન-ભાવી આત્માને રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણામથી જે કર્મ બંધાય છે તે ભાવબંધ કહેવાય છે; સિવાય બીજો દ્રવ્યબંધ તે એ છે કે, કર્મ પુદગલ તથા આત્મપ્રદેશનો જે અન્યોન્ય પ્રવેશ-નીરક્ષીરન્યાય પ્રમાણે જે એકત્ર સંમિલન તે દ્રવ્યબંધ જાણવો. ૩૨

બંધપદાર્થના ભેદ:—

સૂત્ર--(ગાથા)

પયડિટ્ટિદિ અણુભાગ-પ્પદેસભેદાદુ ચડવિધોબંધો ॥

જોગા પયડિપદેસા ટિદિઅણુભાગાકસાયદોહુંતિ ॥

અર્થ:—પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, અનુભાગબંધ, તથા પ્રદેશબંધ-એમ ચાર પ્રકારનો બંધ પદાર્થ છે. તેમાં પ્રકૃતિબંધ તે એ છે કે, પ્રકૃતિ-સ્વભાવનો જે બંધ તે પ્રકૃતિબંધ જાણવો; જેમ જ્ઞાનાવરણ કર્મપ્રકૃતિનો પટની પેઠે જ્ઞાનગુણ ઢાંકવાનો સ્વભાવ છે, દર્શનાવરણ કર્મપ્રકૃતિનો દરવાન પુરુષની પેઠે દર્શનગુણ ઢાંકી દેવાનો સ્વભાવ છે, વેદનીય કર્મપ્રકૃતિનો મધ ચોપ-હેલી તરવારની પેઠે સુખ-દુઃખ ઉપજાવવાનો સ્વભાવ છે, મોહનીય કર્મપ્રકૃતિનો મદિરાની પેઠે ભ્રમ ઉપજાવવાનો સ્વભાવ છે, આયુઃકર્મનો હેડની પેઠે આત્માને દેહસંબન્ધદ્વારા રોકી રાખવાનો સ્વભાવ છે, નામકર્મનો ચિત્રકારની પેઠે આત્માને અ-નેક શરીરાકારે પરિણામી દેવાનો સ્વભાવ છે, ગોત્રકર્મનો કુંભારની પેઠે ઉચ્ચ-નીચ ગોત્રદ્વારા મોટા-નાના કરી દેવાનો સ્વભાવ છે અને અંતરાય કર્મનો ભંડારી પુરુષની પેઠે વક્તાની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન કરવાનો સ્વભાવ છે. એમ આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિના સ્વભાવનો જે બંધ તે પ્રકૃતિબંધ કહેવાય છે. સ્થિતિબંધ તે એ છે કે, જેમ બકરી-ગાય-ભેંસ વગેરેના દૂધનો મધુર સ્વાદ બે કે અઢી પ્રહર સુધી તેજ સ્થિતિનાં રહે છે તેમ, આત્માના

પ્રદેશમાં કર્મ પુદગલનો સંબંધ જેટલા કાલપર્યંત તેજ સ્થિતિમાં રહે છે તે ‘સ્થિતિ’ કહેવાય છે અને તે સ્થિતિનો જે બંધ તે સ્થિતિવન્ધ કહેવાય છે; અનુભાગ વન્ધ તે એ છે કે, જેમ બ-કરી-ગાય-મૈસ-વગેરેના દૂધમાં તર-તમયોગે મધુરતા વગેરે શક્તિનો વિશેષ છે તેમ, જીવપ્રદેશને વિષે રહેલાં કર્મપુદગલ સ્કંધનો તર-તમ-યોગે કરી ઓછાં-વધતાં સુખ-દુઃખ દેવાની શક્તિનો જે વિશેષ છે તે અનુભાગ કહેવાય છે અને તે અનુ-ભાગનો જે વન્ધ તે અનુભાગવન્ધ જાણવો. આ અનુભાગ વન્ધનેજ બીજા નામે ‘રસવન્ધ’ કહેવામાં આવે છે. હવે પ્રદેશવન્ધ એટલે—એક એક જીવપ્રદેશમાં સિદ્ધ જીવના અનંતમા ભાગે અભવ્ય થકી અનંતગણા અધિક પુદગલ પરમાણુઓ ક્ષણે ક્ષણે વન્ધપણે જે પરિણમે છે તે પ્રદેશવન્ધ કહેવાય છે. એ પ્રમાણેના વન્ધ પદાર્થના ચાર ભેદો પૈકી પ્રકૃતિવન્ધ તથા પ્રદેશવન્ધ, મન-વચન-કાય-એ ત્રણથી થાય છે અને સ્થિતિ-વન્ધ તથા અનુભાગવન્ધ, કપાયોના પરિણામથી ઉદ્ભવે છે. ૩૩

સંવર પદાર્થ વ્યાખ્યાન:—

સૂત્ર—(ગાથા)

ચેદણપરિણામો જો કન્મસ્સાસવણિરોહણે દેઉ ॥

સો ભાવસંવરો સ્વલુ દવાસવરોહણે અણ્ણો ॥૩૪॥

અર્થ:—સંવર પદાર્થ પણ બે પ્રકારનો છે. એક ભાવસંવર તથા બીજો દ્રવ્યસંવર. તેમાં શુદ્ધ જ્ઞાનાનન્દમય પરમાત્માની

ભાવનાથી શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ જે ચેતનપરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે તે શુદ્ધ ચૈતન્ય પરિણામ કહેવાય છે. આ શુદ્ધ ચૈતન્ય પરિણામ, કર્મપુદગલને જીવ પ્રદેશ સમીપ આવતાં અટકાવવામાં હેતુ છે—અસાધારણ કારણ છે—ઘટલે કે શુદ્ધ ચૈતન્ય પરિણામના મહિમાથી જીવ પ્રદેશની સમીપે કર્મપુદગલ આવી શકતાં નથી; આવા પ્રકારનો જે શુદ્ધ ચેતન પરિણામ તેને ‘ભાવસંવર’ કહેવામાં આવે છે; અને આ ભાવસંવરદ્વારા ઉત્પન્ન થઈ જે દ્રવ્યાશ્રવનો નિરોધ કરે—કર્મપુદગલના આગમનને જે અટકાવે તે बीजो દ્રવ્યસંવર કહેવાય છે. ૨૪

ભાવસંવરના વિશેષ ભેદ કહે છે:—

સૂત્ર—(ગાથા)

વદસમિદીગુત્તીઓ ધમ્માણુપેહાપરીસહજઓ ચ ॥
ચારિત્તં વહુભેયા ણાદઘ્વા ભાવસંવરવિસેસા ॥૬૪॥

અર્થ:—વ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરીષહજય અને ચારિત્ર ઇત્યાદિ ભાવસંવરના વિશેષ ભેદ જાણવા. આમાનું વ્રત બે પ્રકારનું છે. એક નિશ્ચય વ્રત તથા બીજું વ્યવહાર વ્રત. તેમાં પોતાના શુદ્ધાત્મ ભાવનાના બલ્લવહે રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામથી જે નિવૃત્તિ તે નિશ્ચયવ્રત કહેવાય છે અને અહિંસાદિ જે પાંચ મહાવ્રત તે વ્યવહાર વ્રત કહેવાય છે. આ વ્રતરૂપ જે પરિણામ તે ભાવસંવર છે; તેમજ સમિતિ પણ બે

પ્રકારની છે. એક તો નિશ્ચયસમિતિ તથા બીજી વ્યવહાર સમિતિ. તેમાં અનંતજ્ઞાનાદિ વિશુદ્ધ સ્વભાવની જે પ્રાપ્તિ તે નિશ્ચયસમિતિ છે અને ઈર્યા-ભાષા-ઘષણા-આદાન-નિષ્કેપ-આ પાંચ પ્રકારની વ્યવહાર સમિતિ છે. આ સમિતિ પળ ભાવસંવર છે. વઢી ગુપ્તિ પળ વે પ્રકારની છે. એક તો નિશ્ચય ગુપ્તિ. તથા બીજી વ્યવહાર ગુપ્તિ. તેમાં આત્માને સહજાનંદસ્વભાવમાં જે ગોપવી રાખવો તે નિશ્ચયગુપ્તિ સમજવી અને-મન-વચન કા-યને અશુભ ક્રિયાઓથી જે ગોપવી રાખવાં તે વ્યવહાર ગુપ્તિ છે. આ ગુપ્તિ પળ ભાવસંવર છે. તેજપ્રમાણે ક્ષમાદિ દશ પ્રકારનો જે ઉત્તમ મતિધર્મ છે તે પળ ભાવસંવર છે. અનુપ્રેક્ષા-ઘટલે અનિત્યાદિ ચાર ભાવના. તે પળ ભાવસંવર છે. અમુક અમુક ભાવનાઓથી ચાવીસ પ્રકારના પરીષદોનો જે જય કરવો તે પળ ભાવસંવર છે.

હવે ચારિત્ર શબ્દનો અર્થ કહેવાય છે:-શુદ્ધોપ-યોગરૂપ રત્નત્રયની પરિણતિનું પોતાના શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યમાં જે ચરણ-સ્થાપન કરવું તેને ચારિત્ર કહેવામાં આવે છે. આ ચારિત્રના તર-તમયોગે પાંચ ભેદ થાય છે. જેમકે, પહેલું સામાયિક ચારિત્ર. સામાયિક ચારિત્ર ઘટલે ‘સર્વ જીવ કેવળ જ્ઞાનસ્વભાવ છે, કોઈ પળ અધિક-ન્યૂન નથી’ એવી જે સમતા બુદ્ધિ તે સામાયિક છે; અથવા પોતાના સ્વભાવની સ્થિરતાના વઢથી સમગ્ર શુભ-અશુભ સંકલ્પોનો જે સમકાળે ત્યાગ-તેવી જે પરમસમાધિ તે સામાયિક છે; અથવા આત્માના અનુભવના

બઝથી રાગ-દ્વેષની પરિણતિનો જે સર્વથા ત્યાગ તે સામાયિક
 છે; અથવા સુખ-દુઃખના અનુભવપ્રસંગે જે સંપૂર્ણ મધ્યસ્થભાવ
 તે સામાયિક છે. આનું નામજ સામાયિક ચારિત્ર કહેવાય છે.
 બીજું છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર કહેવાય છે. આ છેદોપસ્થાપ-
 નીય ચારિત્ર તે એ છે કે આત્મા, સમગ્ર હિંસા-મૃષા-અદત્ત-
 મૈથુન-પરિગ્રહથી વિરામ પામી પાંચ પ્રકારના વિકલ્પોનો છેદ-
 ભેદ કરી નાખે, રાગાદિવિકલ્પરૂપ સાવચ્ચ યોગથી નિવૃત્તિ
 પામે અને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરી નિશ્ચલ થાય તે
 છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર કહેવાય છે; અથવા છેદ એટલે પોતાના
 વ્રતનું સ્વંદન થતાં નિજ શુદ્ધાત્માનુભવરૂપ નિશ્ચયપ્રાયશ્ચિત્તદ્વારા
 અને નિશ્ચયપ્રાયશ્ચિત્તના સાધક પ્રાણાયામ-ધ્યાન-જપ તપરૂપ
 વ્યવહારપ્રાયશ્ચિત્તદ્વારા પોતાના સ્વરૂપમાં આત્માને જે સ્થાપિત
 કરવો, તે છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર કહેવાય છે. ત્રીજું ‘પરિહાર-
 વિશુદ્ધિ’ નામનું ચારિત્ર છે. આ ચારિત્રનું સ્વરૂપ એ છે કે,
 મિથ્યા રાગાદિ વિકલ્પરૂપ મેલનો પરિહાર-પરિત્યાગ કરી આ-
 ત્માની જે શુદ્ધિ-નિર્મલતા તે ‘પરિહારવિશુદ્ધિ’ ચારિત્ર કહેવાય
 છે. ચોથું ‘સૂક્ષ્મ સંપરાય’ નામનું ચારિત્ર છે. તેનું સ્વરૂપ એ
 છે કે, પ્રથમ મોહનીય કર્મની ૨૮ પ્રકૃતિમાંથી કેબલ એક
 લોભ પ્રકૃતિવિના બાકીની ૨૭ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય તથા ઉપરામ
 થયા પછી જે પરિણામવિશેષથી સૂક્ષ્મ એવી લોભપ્રકૃતિનો
 પણ ક્ષય તથા ઉપરામ થઈ જાય તેનું નામ સૂક્ષ્મ સંપરાય ચા-
 રિત્ર કહેવાય છે. હવે પાંચમું ‘યથારૂપાત’ ચારિત્ર કહે છે:—

સમગ્ર મોહનીય પ્રકૃતિનો ક્ષય-ઉપરામ થયા પછી નિજગુણરૂપ પરમસ્થિરતા લક્ષણ જે ચારિત્ર પ્રકટે છે તે યથારૂપાત કહેવાય છે. એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારનાં ચારિત્ર કહી તેઓ કયે ગુણઠાણે પ્રાપ્ત થાય છે તે હવે કહે છે:—સામાયિક ચારિત્ર અને છે-દોષસ્થાનીય ચારિત્ર પ્રમત્ત, અપ્રમત્ત, અપૂર્વકરણ તથા અનિ-વૃત્તિકરણ—એ ચાર ગુણઠાણે પ્રાપ્ત થાય છે; પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર ‘પ્રમત્ત’ નામના છઠ્ઠે ગુણઠાણે તથા ‘અપ્રમત્ત’ નામના સાતમે ગુણઠાણે પ્રાપ્ત થાય છે; સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર ‘સંપરા-ય’ નામના દશમે ગુણઠાણે પ્રાપ્ત થાય છે અને યથારૂપાત ચા-રિત્ર ઉપશાંતમોહ, ક્ષીણમોહ, સયોગી કેવલી અને અયોગી કેવલી એ ચાર ગુણઠાણે પ્રાપ્ત થાય છે. વિરતાવિરતરૂપ જે દેશચારિત્ર છે તેનું ગુણઠાણું ‘દેશવિરતિ’ નામે પાંચમું છે અને સકલચારિત્રના અભાવરૂપ જે અસંયત તેનાં ગુણઠાણાં મિથ્યા-ત્વ—સાસ્વાદન—મિશ્ર—અવિરત—એ ચાર છે. એ રીતે ચારિત્રના ભેદ તથા ગુણઠાણાં કહ્યાં. આ સર્વ—વ્રતાદિ—ચારિત્રસુધીના પદાર્થોને ભાવસંવરના વિશેષ ભેદ જાણવા. ૩૫

નિર્જરા પદાર્થ વ્યાખ્યાન:—

સૂત્ર—(ગાથા)

જહ કાલેણ તવેણ ય ભુત્તરસં કમ્મપુગ્ગલં જેણ ॥
 માંત્રેણ સહાદિ ણેયા તસ્સહણં ચેદિણિજ્જરા દુવિહા ॥

અર્થ:—નિર્જરા બે પ્રકારની છે. એક ભાવનિર્જરા તથા

બીજી દ્રવ્યનિર્જરા. તેમાંથી પ્રથમ ભાવનિર્જરા કહે છે:-જે કર્મ જે કાળે પોતાના ઉદયમાં આવે-સ્વસ્વભાવે ઉદીરણા વિનાજ ઉદયમાં આવે તે 'યથાકાલ' કહેવાય છે. આ યથાકાલથી તથા તપથી કર્મને ઉદીરીને જેનો રસ-સુખદુઃખરૂપ સ્વાદ ભોગવાઈ ગયો છે એવું કર્મપુદ્ગલ, આત્માના વિશુદ્ધ પરિણામરૂપ જે ભાવથી આત્મપ્રદેશમાં વઢગેલું છતાં તેથી છુટું પડી જાય-સરી-ઝરી પડે-એવા પ્રકારનો જે શુદ્ધ આત્મપરિણામ તે 'ભાવનિર્જરા' કહેવાય છે અને આત્મપ્રદેશમાં લાગેલા-વઢગેલા કર્મપુદ્ગલનું જે સરવું-ઝરવું તેને 'દ્રવ્યનિર્જરા' કહેવામાં આવે છે.

અહીં નિર્જરાના સંબંધમાં વિશેષ સમજુતી આ પ્રમાણે છે:-નિર્જરા બે પ્રકારની છે. એક સવિપાક નિર્જરા અને બીજી અવિપાક નિર્જરા. જેમ પોતાના સમયને પામી આંબાનું ફળ પરિવક્વ થાય છે તેમ કર્મ પણ પોતાની મેળે પોતાના સમયે ઉદય પામી નિર્જરે-પરિપાક દશાને પામે તે સવિપાક નિર્જરા કહેવાય છે; અને જેનો પરિપાક અમુક કાળાંતરે હોય છે તેવા આંબાના ફળને અમુક કોઈ ઉપાયથી તત્કાલ સમયવિના જેમ પકવવામાં આવે છે તેમ, કર્મપુદ્ગલને પણ તેના ઉદય કાલ-વિના-પરિપાકસમય વિના જે મહાઘોર તપથી ઉદીરીને-ઉદયકાલમાં આણીને જે કર્મનિર્જરા કરવી-કર્મોને સ્વપાવલાં તે અવિપાક નિર્જરા કહેવાય છે. એ રીતે સકામ નિર્જરાદ્વારા તથા અકામનિર્જરાદ્વારા જેનો ફળભોગ ભોગવાયો હોય છે તેવાં કર્મ-

પુદગલો વિશુદ્ધ પરિણામથી જે સરે-પડે-સ્વપે તે ભાવનિર્જરા જાણવી; અને તે સિવાયની ઉપર કહી છે તે દ્રવ્યનિર્જરા સમજવી.

હવે અહીં એક પ્રશ્ન થાય છે કે, સંવરપૂર્વક જ્ઞાનવાળાની જે નિર્જરા કહેવામાં આવી તે સવિપાક નિર્જરા તો મિથ્યાદૃષ્ટિને પણ હોઈ શકે છે; કેવળ સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ હોય એવો કંઈ નિયમ નથી; તો તે જ્ઞાનવાનની નિર્જરા કેમ કહી શકાય? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે, મિથ્યાત્વીને જો કે સવિપાક નિર્જરા હોય છે સ્વરી પણ તે તેને સંવરપૂર્વક નિર્જરા હોતી નથી. અહીં તો સંવરપૂર્વક લીધો છે અને તે સંવર કેવળ જ્ઞાનીને જ હોય છે, અજ્ઞાનીને હોય નહિ; માટે અજ્ઞાની જીવની નિર્જરા ગજસ્નાનની માફક નિર્રથક છે. કેમકે અજ્ઞાનીને અલ્પ નિર્જરા ઘણા બંધે હોય તેથી તેની ગણના ન કરી શકાય. ૩૬

મોક્ષપદાર્થ વ્યાખ્યાન:—

સૂત્ર—(ગાથા)

સઠ્વસ્સ કમ્મણો જો સ્વયહેઊ અપ્પણો હુ પરિણામો ॥
 ણેઓ સ ભાવમુસ્સો દઠ્વવિમુસ્સોપ્પકમ્મપુહભાવો ॥

અર્થ:—મોક્ષ પદાર્થના બે ભેદ છે. એક ભાવમોક્ષ અને બીજો દ્રવ્યમોક્ષ. તેમાંનો ભાવમોક્ષ તે એ છે કે, સમગ્ર કર્મોનો જે ક્ષય-મૂલથી વિનાશ તેનું અસાધારણ કારણ એવું જે આ-આત્માનું પરિણામ તેને ભાવમોક્ષ જાણવો; અને દ્રવ્યમોક્ષ તે

ए छे के, आत्मानो तथा कर्मोनो जे पृथग भाव-अलग अलग थइ जवुं-ते द्रव्यमोक्ष छे. आ द्रव्यमोक्ष चौदमा गुणठाणाने अंते होइ शके छे. ३७

पुण्य-पाप-पदार्थ व्याख्यानः—

सूत्र—(गाथा)

सुहअसुहभावजुत्ता पुण्णं पापं हवंति खलु जीवा ॥

सादं सुहाओ णामं गोदं पुण्णं पराणि पावं च ॥३८॥

अर्थः—देवपूजा-गुरुपूजा-यतिपूजा-सुपात्रे दान-सु-
शौलता-उपवास वगैरे शुभ भावोमां जे रुचि ते पुण्य छे
अने ते रुचिवाळो जे जीव ते पुण्यवान छे; तेमज विषय-
कषायादि जे विपरीत भावो तेमां जे रुचि ते पाप छे अने
ते रुचिवाळो जे जीव ते पापयुक्त छे. कहेवानो भाव ए छे
के, शुभभावयुक्त जे जीव ते पुण्यवान छे अने अशुभभाववाळो
जे जीव ते पापी छे. आ पुण्य-पाप पदार्थनुं विशेष स्वरूप ए
छे के, सातावेदनी-देवमनुष्यादि शुभ आयुष-शुभ नाम
कर्मनी जे प्रकृति-शुभ गोत्र-उच्चैर्गोत्र-वगैरे ४२ प्रकृति, ते
पुण्य पदार्थ कहेवाय छे अने बीजी एथी विपरीत एवी जे ८२
प्रकृति ते पाप पदार्थ छे.

हवे अहीं एक प्रश्न थाय छे के, सम्यग्दृष्टि जीवने
पुण्य तथा पाप-ए बे पदार्थ स्कंधरूप शुद्ध स्वरूपना घातक
होवाथी अवश्य हेयज छे उपादेय तो नथीज; तो पछी सम्यग्
दृष्टि जीव अरिहंतादिनी भक्ति वगैरे विशेष पुण्य क्रियाओ शा

માટે કરે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે કે, જેમ કોઈ ભોગી પુરુષ પરદેશ ગયો હોય ત્યારે પોતાની પ્રેમપાત્ર મનોહર પત્નીના વિયોગથી ક્ષીણ થઈ જાય છે અને તે સ્ત્રીનું નિત્ય સ્મરણ કર્યા કરે છે; વળી કોઈ સમયે તે સ્ત્રી પાસેથી સમાચાર લાવનાર કોઈ માણસ પોતાની પાસે આવે છે ત્યારે તે સ્ત્રીના કારણથીજ આવનાર માણસનો ઘણો ઘણો આદર-સત્કાર કરે છે; તેજ પ્રણામે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પણ પરમ સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરી તે સમ્યક્ત્વના મહિમાદ્વારા શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનો આસ્વાદ લે છે—કેવળ પરોક્ષભાવેજ શુદ્ધાત્મભાવની ભાવના ભાવે છે પણ ચારિત્ર મોહના ઉદયથી નિર્વિકાર સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષપણે પામી શકતો નથી; માટેજ નિર્દોષ-નિર્વિકાર પરમાત્મા-અરિહંતાદિ પરમેષ્ઠિની તે ભક્તિ કરે છે અને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ તરફ લક્ષ્ય રાખી, વિષય-કષાયાદિ અશુભ ભાવોને દૂર કરી પરમેષ્ઠિની ભક્તિ વગેરે શુભ સામગ્રીદ્વારા પ્રત્યક્ષ નિર્વિકાર સ્વરૂપને અનુભવે છે. આ રીતે તીર્થંકરાદિની ભક્તિરૂપ જે વિશિષ્ટ ગુણ છે તે તીર્થંકરપ્રકૃતિ પ્રમુખ પુણ્યપરંપરાથી મુક્તિનું કારણ બને છે અને તેથીજ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને વ્યવહારનયે તેવું ધર્માનુબન્ધી પુણ્ય ઉપાદેય છે; પણ મિથ્યાત્વીનું જે પુણ્ય હોય છે તે પાપાનુબન્ધી છે અને તેવા પુણ્યદ્વારા પરિણામે કેવળ પાપનીજ ઉત્પત્તિ છે માટે મિથ્યાત્વીનું તે પુણ્ય સર્વથા હેય છે.

इति श्री द्रव्यसंग्रह ग्रंथमां सप्तपदार्थ-नवतत्त्व-
प्रतिपादक बीजो अध्याय समाप्त.

મોક્ષમાર્ગ કથન:—

સૂત્ર—(ગાથા)

સમ્મદંસણનાણં ચરણં મોક્ખસ્સ કારણં જાણ ॥

વવહારા ણિચ્છયદો તત્તિયમહો ણિઓ અપ્પા ॥૩૯

અર્થ:—સમ્યગ્દર્શન એટલે શુદ્ધ શ્રદ્ધા, સમ્યગ્જ્ઞાન એટલે સંશયાદિરહિત યથાર્થ જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એટલે શુદ્ધ વીતરાગ ચારિત્ર—આ ત્રણે રત્નો મોક્ષનાં કારણ જાણવાં પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે, આ મોક્ષકારણો વ્યવહારદૃષ્ટિએજ છે; નિશ્ચયદૃષ્ટિએ તો જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રમય એવો આત્માજ મોક્ષનું કારણ છે. ૩૯

હવે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર એ ગુણો અને આત્મદ્રવ્યનો પરસ્પર વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ સમ્બન્ધ તથા જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રગુણમય એવા આત્મદ્રવ્યની ઉપાદેયતા કહે છે.—

સૂત્ર—(ગાથા)

રયણત્તયં ણ વટ્ટહ અપ્પાણં મુહત્તુ અણ્ણદવ્વામિ ॥

તમ્હા તત્તિયમહો હંદિ હુ મોક્ખસ્સ કારણં આદા ॥

અર્થ:—દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ ત્રણ ગુણ-રત્નો આત્મદ્રવ્યને મુકીને અચેતન અન્ય પુદગલાદિ દ્રવ્યોમાં કદી રહેતાં નથી. અર્થાત્ જ્ઞાનાદિ ગુણો આત્મદ્રવ્ય વિના બીજે કદી રહેતા નથી; તેમજ આત્મા પોતે પણ એ જ્ઞાનાદિ ગુણો વિના કદી રહેતો નથી તેથી આત્માનો અને જ્ઞાનાદિ ગુણ-

સમૂહનો વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવસંબંધ સિદ્ધ થાય છે. જેમ અગ્નિનો તથા ઉષ્ણતાનો વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવ સંબંધ છે તેમ આત્માનો તથા જ્ઞાનાદિ ગુણોનો વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવ સંબંધ જાણવો; આ રીતે જ્ઞાનાદિ ગુણો તથા આત્માનો પરસ્પર અભેદ છે તેથી આત્મા જ મોક્ષનું કારણ છે અને તેજ ઉપાદેય છે. ૪૦

મોક્ષનાં કારણ સમ્યક્ત્વાદિ ગુણોનું સ્વરૂપકથન:—

સૂત્ર—(ગાથા)

જીવાદીસદ્દહણં સમ્મત્તં રૂવમપ્પણો તં તુ ॥
દુરભિણિવેસવિમુક્કં ણાણં સમ્મં खु હોદિ સદિજમ્હિ ॥

અર્થ:—સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવે કહેલા જીવાદિ સમગ્ર પદાર્થો વિષે ચલબુદ્ધિ-મલિનબુદ્ધિરહિત એવી જે શુદ્ધ શ્રદ્ધા ધારણ કરવી-એટલે ‘વીતરાગે કહેલા સમગ્ર જીવાદિ પદાર્થો કદી અસત્ય નજ હોય’ આવી જે નિશ્ચયબુદ્ધિ તેજ ‘સમ્યક્ત્વ’ છે. આ સમ્યક્ત્વ આત્માનુંજ સ્વરૂપ છે-આત્માનોજ શુદ્ધ ગુણ છે-આત્માનુંજ પરિણામ છે. વળી આ સમ્યક્ત્વ ગુણનું ફલ એવું મહાન છે કે, સંશય-વિમોહ-વિભ્રમ વગેરે જ્ઞાનના દોષો રૂપ દુષ્ટ અભિનિવેશથી રહિત એવું જે સમ્યગ્જ્ઞાન યથાર્થ વિશુદ્ધ જ્ઞાન તે કેવલ આ સમ્યક્ત્વના મહિમાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ ગૌતમ, અગ્નિભૂતિ તથા વાયુભૂતિ નામના ત્રણ બ્રાહ્મણો, જેઓ પાંચસો પાંચસો શિષ્યોના ઉપાધ્યાય હતા અને ચાર વેદ, જ્યોતિષ-વ્યાકરણ વગેરે વેદનાં છ અંગો, મનુ વગેરે

અઢાર સ્મૃતિઓ, પુરાણો, મહાભારતાદિ ઇતિહાસો તથા મોમાંસા ન્યાય વગેરે સમગ્ર શાસ્ત્રોને જાણનારા હતા છતાં પ્રથમ સમ્યક્ત્વના અભાવે અજ્ઞાનીજ હતા—મિથ્યા જ્ઞાનીજ હતા, નહિ કે સમ્યગ્જ્ઞાની ! પરંતુ ડ્યારે તે બ્રાહ્મણો શ્રીવર્ધમાન સ્વામીને દર્શને ગયા અને તેમનાં દર્શનમાત્રથી જ તેઓનો મિથ્યાત્વ અંધકાર દૂર થયો તથા સમ્યક્ત્વગુણ તેઓને પ્રાપ્ત થયો ત્યારે—તેજ ક્ષણે તેઓનું પૂર્વકાલનું મિથ્યાજ્ઞાનજ સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપે પરિણમ્યું. આવો સમ્યક્ત્વનો મહિમા છે. આ સમ્યક્ત્વ વિના અગીઆર અંગોને જાણનારો હરકોઈ મનુષ્ય સ્વરેસ્વર મિથ્યાજ્ઞાનીજ છે. વઢી જેમ સમ્યક્ત્વના મહિમાથી મિથ્યાજ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન થઈ શકે છે તેમ, તપશ્ચરણ—વ્રત—ધ્યાનાદિક પળ મિથ્યારૂપ હોવા છતાં સમ્યક્ત્વના મહિમાથી શુદ્ધ સ્વરૂપ થઈ શકે છે. જેમ વિષમિશ્ર દૂધ સર્વથા હેય છે તેમ સમ્યક્ત્વ વિના સર્વ ક્રિયાકલાપ મિથ્યાસ્વરૂપ છે, હેય છે; માટે ભવ્ય જીવે પચીસ પ્રકારના મલ્લથી રહિત ઇવો સમ્યક્ત્વ ગુણ અવશ્ય ઉપાદેય સ્વરૂપે જાણવો જોઈએ. સમ્યક્ત્વના પચીસ દોષો આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યા છે:—

“મૂઢત્રયં મદાશ્ચાષ્ટૌ તથાનાયતનાનિ ષટ્ ॥

અષ્ટૌ શંકાદયશ્ચેતિ દ્વગ્દાષાઃપંચવિંશતિઃ ॥૧॥

ત્રણ પ્રકારના મૂઢ, આઠ પ્રકારના મદ, છ અનાયતન અને શંકા વગેરે આઠ—આ પચીસ સમ્યક્ત્વના દોષો છે. તેમાં

ત્રણ મૂઢ આ પ્રમાણે છે:—દેવમૂઢ, લોકમૂઢ તથા શાસ્ત્રમૂઢ. જે સમ્યક્ત્વી જીવ ક્ષેત્રપાલાદિનો મહિમા જોઈ પુત્રાદિ નિમિત્તે તે મિથ્યાદેવનું આરાધન કરે તે દેવમૂઢ છે; ગંગાદિ તીર્થમાં સ્નાનાદિ કર્તવ્યને પુણ્યનું કારણ માની જે કરે તે લોકમૂઢ છે; અને અજ્ઞાની મનુષ્યે માનવા યોગ્ય એવા જ્યોતિષ્ક-મંત્ર-વાદાદિ જોઈને જૈન શાસ્ત્રનો ત્યાગ કરી કુદેવભાષિત શાસ્ત્રોનો સ્વીકાર-ભક્તિ-આદર કરે તે શાસ્ત્રમૂઢ કહેવાય છે. આઠ પ્રકારના મદ તો પ્રસિદ્ધ છે. છ અનાયતન આ પ્રમાણે છે:—મિથ્યાદેવ, મિથ્યા દેવનો આરાધક, મિથ્યાતપ, મિથ્યાતપસ્ત્રી, મિથ્યાશાસ્ત્ર અને મિથ્યાશાસ્ત્રપાઠી—આ છની જે પ્રશંસા તે છ પ્રકારનાં અનાયતન કહેવાય છે. શંકાદિ આઠ દોષો તો પ્રસિદ્ધ જ છે. સમ્યક્ત્વના આ પચીસ મેલ સમ્યક્ત્વને મલિન કરે છે માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિએ તે મેલનો ત્યાગ કરવો. ૪૧

સમ્યગ્જ્ઞાન સ્વરૂપ કથન:—

સૂત્ર—(ગાથા)

સંસયવિમોહાવિવ્રમમવિવજિઅં અપ્પસરૂવસ્સ ॥

ગ્રહણં સમ્મણ્ણાણં સાયારમણેયભેયં ચ ॥૪૨॥

અર્થ:—સંશય, વિમોહ અને વિવ્રમથી રહિત એવું આત્મ-સ્વરૂપનું જે ગ્રહણ-જ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. જૈન શાસ્ત્રમાં જી-વાદિ પદાર્થો કહેવામાં આવ્યા છે તે સત્ય હશે કે અસત્ય? એવી જે અનિશ્ચિત બુદ્ધિ તે ‘સંશય’ જાણવો. પરસ્પર સાપેક્ષ-

એક એકની અપેક્ષા રાખનાર એવા જે બે નય તે દ્વારા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય-નિત્ય-અનિત્ય-સ્યાદ્વાદરૂપ સ્વરૂપ સાંભળી વિશેષ જ્ઞાનના અભાવને લીધે જે મૂઢબુદ્ધિ થાય છે તે ‘વિમોહ’ કહેવાય છે અને છીપના ટુકડામાં જેમ રૂપાની નિશ્ચય બુદ્ધિ થાય છે તેમ, અનેકાંત વસ્તુમાં એકાંત બુદ્ધિ ઇટલે નિત્યાદિ અનંત ધર્માત્મિક વસ્તુમાં એકાંત ક્ષણવિનાશીત્વરૂપ જે મિથ્યા નિશ્ચય બુદ્ધિ તે વિભ્રમ કહેવાય છે. આ સંશય-વિમોહ-વિ-ભ્રમરૂપ મિથ્યાજ્ઞાનથી રહિત જે આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન તે સમ્ય-ગ્જ્ઞાન કહેવાય છે. આ સમ્યગ્જ્ઞાન સાકાર છે-સવિકલ્પ છે. જો કે જ્ઞાન વસ્તુ નિરાકાર છે-નિર્વિકલ્પ છે તો પણ જ્ઞાન, જ્ઞેયના આકારરૂપે પરિણમતું હોવાથી અને સકલ જ્ઞેય વસ્તુગત ગુણ પર્યાયાદિ સહિત જણાતું હોવાથી જ્ઞાન સાકાર છે; તેમજ આ સમ્યગ્જ્ઞાનના મતિજ્ઞાન વગેરે અનેક ભેદો કહેવામાં આવ્યા છે. ૪૨

સમ્યગ્દર્શન સ્વરૂપ:—

સૂત્ર—(ગાથા)

જં સામન્નં ગહણં ભાવાણં ણેવ કટ્ટુમાયારં ॥

અવિસેસિઊણ અટ્ટે દંસણમિદિ ભણે સમણે ॥૪૩॥

અર્થ:—વસ્તુગત ગુણ-પર્યાયરૂપ વિકલ્પ-આકાર કર્યા વિના ઇટલે ગુણ પર્યાયાદિ વિકલ્પ રહિત કેવળ શુદ્ધ સત્તામાત્રે સર્વ પદાર્થોનું જે સામાન્ય ગ્રહણ-સામાન્ય જ્ઞાન તેને સિદ્ધાંતમાં

દર્શન કહેવામાં આવે છે. આ દર્શન, પદાર્થ માત્રને અવિશેષ સ્વરૂપે ગ્રહણ કરે છે—ઘટલે કોઈ પણ જ્ઞેય વસ્તુના શ્વેતાદિ ગુણ કે ઘટ-પટાદિ આકૃતિરૂપ જે પર્યાય-વિશેષ તે વિનાજ સામાન્ય સ્વરૂપે જ્ઞેયને ગ્રહણ કરે છે માટે તે નિરાકાર કહેવાય છે. અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાન તે સાકાર છે અને સમ્યગ્દર્શન તે નિરાકાર છે. સારાંશ કે, નિર્વિકલ્પક-નિરાકારસ્વરૂપ જે વસ્તુદર્શન તે દર્શન છે અને સવિકલ્પ-ગુણપર્યાયાદિ સહિત જે વસ્તુગ્રહણ તે જ્ઞાન છે. ૪૩

હવે છદ્મસ્થને પ્રથમ દર્શન અને તે પછી જ્ઞાન થાય છે; પણ કેવલીને દર્શનોપયોગ તથા જ્ઞાનોપયોગ બન્ને સમકાલે પકી સાથે થાય છે આવા આશયથી કહે છે:—

સૂત્ર—(ગાથા)

દંસણપુવં ણાણં છદ્મત્થાણં ણ દોણિણ ઉવઓગા ॥
જુગવં જમ્હા કેવલિ—ણાહે જુગવં તુ તે દોવિ ॥૪૪॥

અર્થ:—છદ્મસ્થ જીવ, નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોદ્વારા પ્રથમ વસ્તુને દેખે છે અને પછી તે વસ્તુને જાણે છે. માટેજ છદ્મસ્થને દર્શનોપયોગ તથા જ્ઞાનોપયોગ-બન્ને સાથે કદી હોઈ શકે નહિ, પણ પ્રથમ દર્શન અને પછી જ્ઞાન થાય છે. જ્ઞાનાવરણ તથા દર્શનાવરણથી જે યુક્ત હોય છે તે છદ્મસ્થ કહેવાય છે. તે છદ્મસ્થને જ્ઞાન તથા દર્શન ક્ષાયોપશમિક છે. ક્ષાયોપશમિક ઘટલે આવરણના કંઈક ક્ષય પછી બીજા જીવ-

પ્રદેશને સંબંધ પામે અને આવરણરૂપ પુદગલના ઉપશમથી કિંચિત્માત્ર જ્ઞાનદર્શન ગુણનું મેઘમંડળથી ધાવરિત સૂર્યપ્રભાની પેઠે જે બહાર નીકળવું તે. પણ આવરણના સર્વથા સમૂહ ક્ષયથી જ્ઞાનદર્શનની જે સ્વાધીનતા તે ક્ષાયિક કહેવાય છે. આ ક્ષાયિક જ્ઞાનદર્શનના અભાવથી છદ્મસ્થને વસ્તુનું દર્શન તથા વસ્તુનું જ્ઞાન એકી સાથે થતાં નથી પણ અનુક્રમે થાય છે; ત્યારે કેવલીનાથ-કેવલ જ્ઞાનીને તે દર્શનોપયોગ તથા જ્ઞાનોપયોગ બન્ને એકી સાથે હોય છે. કેમકે કેવલીનાં જ્ઞાનદર્શન ક્ષાયિક છે અને તેથીજ તેમને જ્ઞાન તથા દર્શન સમકાળે હોય છે. ૪૪

હવે શુદ્ધોપયોગરૂપ વીતરાગ ચારિત્રનું પરંપરાય સાધક સરાગચારિત્ર કહે છે:—

સૂત્ર—(ગાથા)

અસુહાદો વિણિવિત્તી સુહે પવિત્તી ય જાણ ચારિત્તં ॥
વદસમિદિગુત્તિરૂવં વવહારણયા દુ જિણભણિયં ॥૪૫

અર્થ:—અશુભ વિષયક કષાય-દુશ્ચેષ્ટારૂપ અશુભ ઉપયોગથી નિવૃત્ત થવું-દૂર રહેવું-અટકવું અને શુભ ઉપયોગરૂપ સરાગ ચારિત્રમાં જે પ્રવૃત્તિ કરવી-ઉપાદેય બુદ્ધિ કરવી તેને ચારિત્ર જાણવું. વ્યવહાર નયે દેશવ્રત, સર્વવ્રત, પાંચ સમિતી અને ત્રણ ગુપ્તિ-તે આ ચારિત્રનું સ્વરૂપ છે અને તે જિન ભગવાને કહેલું છે. ૪૫

સરાગચારિત્રસાધ્ય વીતરાગ ચારિત્રનું સ્વરૂપ:—

સૂત્ર—(ગાથા)

બહિરબિંમતર કિરિયારોહો ભવકારણપ્પણાસટ્ઠં ॥
 ણાણિસ્સજં જિણુત્તં તં પરમં શુદ્ધચારિત્તં ॥૪૬॥

અર્થ:—સંસારનાં કારણરૂપ વિભાવ પરિણામ રાગ-
 દ્વેષ મોહનો વિનાશ કરવા માટે શુભાશુભ કાયવ્યાપાર તથા
 શુભાશુભ વચનવ્યાપારરૂપ બાહ્ય ક્રિયાનો અને મનોવિકલ્પરૂપ
 આભ્યંતર ક્રિયાનો જે રોધ-સંયમ તે જિનભાષિત વીતરાગ
 ચારિત્ર છે. આ ચારિત્રનેજ શુદ્ધોપયોગરૂપ સમ્યક્ચારિત્ર
 કહે છે. ૪૬

૧ રીતે છ ગાથાઓથી રત્નત્રયરૂપ મોક્ષમાગ કહ્યો;
 હવે બાર ગાથાઓથી ધ્યાતા, ધ્યાન તથા ધ્યેયનું
 સ્વરૂપ કહે છે. તેમાં પ્રથમ ધ્યાનફલકથન:—

સૂત્ર—(ગાથા)

દુવિહં વિમુક્ખહેઉં જ્ઞાણે પાઠ્ઠણદિ જં મુણી ણિયમા ॥
 તમ્હા પયત્તચિત્તા જૂયં જ્ઞાણં સમજ્ઞસહ ॥૪૭॥

અર્થ:—વ્યવહાર તથા નિશ્ચય-૧ બન્ને પ્રકારે મોક્ષનું
 કારણ એવા રત્નત્રયને મુનિ, પોતાના ધ્યાનબલથી અવશ્ય પ્રાપ્ત
 કરી શકે છે; માટે હે ભવ્ય જીવો? મનને એકાગ્ર કરી-વશ
 કરી, તમે ધ્યાનનો અભ્યાસ કરો. ૪૭

ध्यातानुं लक्षणः—

सूत्र—(गाथा)

मा मुज्झह मा रज्झह मा दूसह इट्ठणिट्ठ अत्थेसुं ॥
थिरमिच्छह जइ चित्तं विचिंत्त ज्ञाणप्पसिद्धीए ॥४८

अर्थः—जो तमारे विचित्र—अनेक प्रकारना ध्याननी सिद्धि प्राप्त करवी होय—मनने ध्याननिष्ठ करवुं होय अने सर्व प्रकारे मनने स्थिर करवुं होय तो कोइ पण इष्ट—अनिष्ट अर्थो-विषयोमां तमे मोह न करो, राग न करो अने द्वेष न करो. भाव ए छे के, इष्ट के अनिष्ट कोइ पण विषयमां मोहबुद्धि एटले भ्रांतिभावनो त्याग करवो जोइए, रागबुद्धि एटले उपा-देय बुद्धिनो त्याग करवो जोइए तथा द्वेषबुद्धि एटले हेय-बुद्धिनो पण त्याग करवो जोइए; अर्थात् ध्याता पुरुषे इष्ट अनिष्ट वस्तु तरफ राग—मोह—द्वेषनो त्याग करी केवल उदा-सीन रहेवुं जोइए, जेथी मन स्थिर थाय छे अने ते द्वारा ध्याननी सिद्धि थतां परम निर्विकल्प समाधिनुं सुख प्राप्त थाय छे, ४८

पदस्थ—पिंडस्थ—रूपस्थ—स्वरूपातीत—ए चार प्रकारनां ध्याननुं स्वरूप कहे छे; तेमां प्रथम पदस्थ ध्यानः—

सूत्र—(गाथा)

पणतीससोलछप्पण-चउदुगमेगं च जवह ज्ञापह ॥
परमेट्ठिवाचयाणं अण्णं च गुरुवएसेणं ॥ ४९ ॥

અર્થ:—‘નમો અરિહંતાણં’ થી ‘સચ્ચસાહૂણં’ ત્યાં સુધીનો પાંત્રીસ અક્ષરનો જાપ, ‘નમોઽર્હત્સિદ્ધાચાર્યોપાધ્યાય-સર્વસાધુમ્યઃ’ એ સોઠ અક્ષરનો જાપ, ‘અરિહંતસિદ્ધ’ એ છ અક્ષરનો જાપ, ‘અસિઆડસા’ એ પાંચ અક્ષરનો જાપ, ‘અરિહંત’ એ ચાર અક્ષરનો જાપ, ‘સિદ્ધ’ એ બે અક્ષરનો જાપ તથા ‘ૐ’ એ એક અક્ષરનો જાપ—આ સર્વ પરમેષ્ઠિનાંજ વાચક પદ છે માટે હે આત્મન્ ! એમાંનું કોઈપણ પદ લઈ તું પદસ્થ ધ્યાન કર; અથવા બીજું જે કંઈ ગુરુના ઉપદેશથી તને પ્રાપ્ત થાય તે સર્વ પરમેષ્ઠિ-વાચક પદોનું યથાવિધિ તું ધ્યાન કર. ૪૯.

અરિહંતાદિ પંચ પરમેષ્ઠિનું ધ્યાન કરવા યોગ્ય સ્વરૂપ:—

સૂત્ર—(ગાથા)

ણટ્ટચઠઘાઙ્કમ્મૌ દંસણસુહણાણવીરિયમઓ ચ॥
સુહદેહત્થો અપ્પા સુદ્ધો અરિહો વિચિંતેજ્જો ॥૫૦॥

અર્થ:—જેનાં ચાર પ્રકારનાં ઘાતિકર્મો મૂલ્યથી નાશ પામ્યાં છે અને તે ઘાતિકર્મના ક્ષયથી અનંતદર્શન, અનંતસુખ, અનંતજ્ઞાન તથા અનંત વીર્યમયપણાને જે પામેલ છે તે શુભ દેહ-ઔદારિક શરીરમાં રહેલો અરિહંત આત્મા શુદ્ધ છે—નિષ્કલંક છે; અર્થાત્ ક્રુધા-તૃષ્ણા-ભય-રાગ-દ્વેષ-મોહ-ચિંતા-હાસ્ય-રોગ-મૃત્યુ-શોક-સ્વેદ-મદ-અરતિ-વિસ્મય-જન્મ-નિદ્રા-વિષાદ—એ અઠાર દોષોથી રહિત છે. આ શુદ્ધ અરિહંત પરમાત્માનું ધ્યાન કરવું. ૫૦

सिद्ध परमेष्ठिनुं ध्येय स्वरूपः—

सूत्र—(गाथा)

णट्टकम्मदेहो लोयालोयस्स जाणओ दट्ठा ॥

पुरिसायारो अप्पा सिद्धो झाएह लोयसिहरत्थो ॥५१॥

अर्थः—विभावपरिणति एवां भाव कर्मरूप कारणना
अभावथी जेनां ज्ञानावरणादि आठ कर्मो तथा औदारिक
शरीरादि रूपकर्मो नाश पाम्यां छे ते सिद्धरूप आत्मानुं ध्यान
करवुं, भाव ए छे के, शुद्धोपयोगना महिमाथी आठ कर्मो
तथा शरीरनी उपाधिथी रहित एवुं अतीन्द्रिय ज्ञानसुख प्राप्त
थाय छे. वळी ते सिद्धात्मा लोकालोक रूप समग्र ज्ञेय
वस्तुने पोतानी ज्ञानशक्तिथी जाणी शके छे,
दर्शनशक्तिथी सर्वनो द्रष्टा-दर्शन करनार बने छे,
अने पुरुष आकृतिए परिणमे छे. जो के निश्चय दृष्टिए
सिद्धात्मा अमूर्त छे—निराकार छे—निरंजन छे तो पण व्यव-
हारदृष्टिए चरम शरीरथी कंइक ओछो पुरुषाकारे परिणमे छे.
आ सिद्धात्मा, लोकशिखर—सिद्धशिलानी उपर एक योजनना
चोवीसमा भागमां लोकनी अंते स्थिति करी रह्यो छे. ५१

आचार्य-परमेष्ठिनुं ध्येय स्वरूपः—

सूत्र—(गाथा)

दंसणणाणप्पहाणे वीरियचारित्तवरतवायारे ॥

अप्पं परं च झुंजइ सो आयरिओ मुणीज्जेओ॥५२॥

અર્થ:—જે આચાર્ય નિઃશંકિતાદિ આઠ પ્રકારના દર્શનાચારમાં, કાલાધ્યયનાદિ આઠ પ્રકારના જ્ઞાનાચારમાં, મનોગુપ્ત્યાદિ શક્તિ વિશેષરૂપ ત્રણ વીર્યાચારમાં, ત્રણ ગુપ્તિ તથા પાંચ સમિતિરૂપ આઠ પ્રકારના ચારિત્રાચારમાં અને અન-શનાદિ છ પ્રકારના વાહ્ય તપાચારમાં તથા પ્રાયશ્ચિત્તાદિ છ આશ્ર્યંતર તપાચારમાં—એમ પાંચ પ્રકારના આચારમાં પોતાને તથા બીજાને યોજે છે—પોતે શુદ્ધ સ્વરૂપે પાંચે આચારોનું પાલન કરે છે, તથા બીજાને પઢાવે છે તેવા આચાર્ય પર-મેષ્ટિનું ધ્યાન કરવું. ૫૨

ઉપાધ્યાય પરમેષ્ટિનું ધ્યેયસ્વરૂપ:—

સૂત્ર—(ગાથા)

જો રયણત્તયજુત્તો ણિચ્છં ધમ્મોવદેસણે ણિરદો ॥
સો ઉજ્જાઓ અપ્પા જદિવરવસહો ણમ્મો તસ્સ ॥૫૩॥

અર્થ:—જે ઉપાધ્યાયરૂપ આત્મા, જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર એ ત્રણ રત્નોથી યુક્ત છે, ષડ્ દ્રવ્ય-પંચાસ્તિકાય-સપ્તતત્ત્વ-નવ પદાર્થરૂપ ધર્મનો ઉપદેશ કરવામાં નિત્ય આસક્ત છે અથવા 'કેવલ આત્મા ઉપાદેય છે અન્ય સર્વ હેય છે' इत्यादि निश्चय ધર્મનો નિત્ય ઉપદેશ કરે છે અથવા ક્ષમાદિ દશ પ્રકારના યતિ ધર્મનો તથા દર્શનવિશુદ્ધિ આદિ ૧૧ પ્રતિમારૂપ ગૃહસ્થ ધર્મનો વ્યવહારથી ઉપાદેય સ્વરૂપે નિત્ય ઉપદેશ કરે છે અને પંચેન્દ્રિયને જિતનારા સર્વ શ્રેષ્ઠ યતિઓ-સાધુઓમાં શ્રેષ્ઠ છે તે

ઉપાધ્યાય આત્માને નમસ્કાર; અર્થાત્ આવા પ્રકારના ઉપા-
ધ્યાયનું ધ્યાન કરવું ૫૩

સાધુ પરમેષ્ઠિનું ધ્યેયસ્વરૂપ:—

સૂત્ર—(ગાથા)

દંસળળાળસમગ્ગં મગ્ગં મોક્ખસ્સ જો હુ ચારિત્તં ॥
સાધયદિ ણિચ્છસુહ્ધં સાહૂ સ મુળી ણમો તસ્સ ॥૫૪॥

અર્થ:—તત્ત્વને જાણનાર જે સાધુ, સમ્યગ્દર્શન તથા સમ્ય-
ગ્જ્ઞાનસહિત એવું અને મોક્ષના માર્ગરૂપ એવું શુદ્ધ ચારિત્ર નિત્ય
સાધે છે તેમને નમસ્કાર હો. આવા ચારિત્ર્યનિષ્ઠ સાધુ ધ્યાન
કરવા યોગ્ય છે. ૫૪

૫ રીતે પંચ પરમેષ્ઠિનાં વ્યવહાર દૃષ્ટિષ્ઠ ધ્યેયસ્વરૂપ
કહ્યાં, હવે નિશ્ચયદૃષ્ટિષ્ઠ ધ્યાન કહેવામાં આવે છે:—

સૂત્ર—(ગાથા)

જં કિંચિ વિચિંતિતંતો ણિરીહવિત્તી હવેજદા સાહૂ ॥
લઙ્ઘૂણય એયત્તં તદા હુતં તસ્સ ણિચ્છયં ઝાણં ॥૫૫॥

અર્થ:—જ્યારે કોઈ ધ્યાતા સાધુ, હરકોઈ પદાર્થને
કેવળ શુદ્ધાત્માસ્વરૂપ ચિંતવે છે—ધ્યાવે છે અને નિરીહવૃત્તિ
બને છે—સમગ્ર વાંછા—વિકલ્પથી રહિત હોઈ—સમગ્ર વાહ્ય આ-
ભ્યંતર ગ્રંથિઓથી મુક્ત થાય છે—કેવળ ઉદાસીન સ્વરૂપ બની
રહે છે; તેમજ પરમ એકત્વ ભાવ—અદ્વૈતભાવને પામી દ્વિધા
ભાવથી રહિત થઈ નિર્વિકાર સ્વરૂપ થાય છે ત્યારે તે મુની-

શ્વરને નિર્વિકલ્પ સમાધિ સુખના સમુદ્રસમાન નિશ્ચય ધ્યાન થયું છે એમ સમજવું; અર્થાત્ નિર્વિકલ્પ સામાધિરૂપ પરમ સમાધિના પરમ સુખમાં જે નિમગ્નતા તે નિશ્ચય ધ્યાન છે. ૫૫

શુભાશુભ મન-વચન-કાયાના વ્યાપારનો નિરોધ
કરવાથી આત્માને વિશુદ્ધ પરિણતિમાં સ્થિ-
રતા પ્રાપ્ત થાય છે અને તે દ્વારાજ ધ્યાતા
પુરુષને નિશ્ચયધ્યાન પ્રકટે છે, એવા
આશયથી કહે છે:—

સૂત્ર—(ગાથા)

મા ચિદૃહ મા જંપહ મા ચિંતહ કિંપિ જેણ હોઈ થિરો॥
અપ્પા અપ્પંમિ રઓ ણમેવ પરં હવે જ્ઞાણં ॥૫૬॥

અર્થ:—હે આત્મન્ ! શુભાશુભ ચેષ્ટારૂપ કાયવ્યાપારમાં તું સ્થિતિ ન કર. હે ભવ્ય જીવ ! શુભાશુભ અંતર્જલ્પ તથા બહિર્જલ્પરૂપ વચન વ્યાપારને તું ન કર અને શુભાશુભ વિકલ્પરૂપ મનોવ્યાપારને પણ તું ન કર; જેથી—એટલે શુભાશુભ કાયવ્યાપાર, વચનવ્યાપાર તથા મનોવ્યાપારના પરિત્યાગથી પરમસ્થિર ધાવને તું પામી શકીશ-નિશ્ચલ પરિણામરૂપ સમાધિ-સુખના અનુભવને અનુભવી શકીશ. કેમકે મન-વચન-કાયાના વ્યાપારનો નિરોધ કરવાથી આત્મા, પોતાના શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં રમણ કરે છે—મગ્ન બને છે. શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં જે આ લીનતા તેજ પરમ નિર્વિકાર એવું નિશ્ચય ધ્યાન છે એમ સમજવું. ૫૬

हवे ध्याता पुरुषने तप-श्रुत-व्रतरूप ध्यान सामग्रीनो
व्यवहार अवश्य उपादेय छे, ए वातने दृढ करे छे:-

सूत्र--(गाथा)

तवसुदवदवं चेदा ज्ञाणरहधुरंधरो हवे जम्हा ॥

तम्ह तत्तिदयरदा तल्लध्धीए सदा होह ॥५७॥

अर्थ:—हरकोइ आत्मा, बाह्य आभ्यंतर भेदथी बार
प्रकारना व्यवहार तपवडे तथा ए व्यवहार तपथी साध्य
इच्छानिरोधरूप निश्चय तपवडे जो युक्त होय छे, तेमज आ-
चारांग आदि द्रव्य श्रुतथी तथा आत्मज्ञानरूप भाव श्रुतथी
जो युक्त होय छे अने पंचमहाव्रतादि द्रव्यव्रतथी तथा भाव
व्रतथी जो युक्त होय छे तोज ध्यानरूप रथनी धुरा बहेवाने
समर्थ थइ शके छे-तोज ध्यानमां एकाग्र तथा एकनिष्ठ थइ
शके छे; माटे ए ध्याननी लब्धि-प्राप्ति माटे सदा सर्वकाल
तप, श्रुत तथा व्रतमांज आसक्त रहेवुं जोइए; भाव ए छे के जो
शुद्ध ध्यानसंपादन करवानी अभिलाषा होय तो तप-श्रुत-
व्रत ए त्रणमां तल्लीन थवुं जोइशे-ते तरफ संपूर्ण प्रेम करवो
जोइशे-ए त्रणेने उपादेय तरीके अवश्य स्वीकारवां पडशेज.
दाखल तरीके, भरत चक्रवर्ती महाराजा फक्त बे घडीमांज
मोक्षे गया ए प्रभाव पण विषयकषायनिवृत्तिरूप क्षणमात्र-
स्थायी व्रतनोज. तेमणे व्रतपरिणाम ग्रहण करी जिनदीक्षा
स्वीकारीने लोच कर्यो के तुरतज मुक्तिपद प्राप्त थयुं, आवो

तप-श्रुत-व्रतनो महिमा छे. माटे ध्याता पुरुषे ध्यानसामग्री
तरीके तप, श्रुत तथा व्रतनो अवश्य स्वीकार करवो. ५७
छेवटे ग्रंथकर्ता पोतानी लघुता-निरभिमानिता दर्शावे छेः—

सूत्र—(गाथा)

द्रव्यसंग्रहमिणं मुणिणाहा ॥

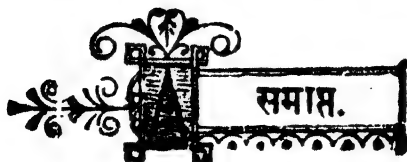
दोससंसयचुदा सुयपुण्णा ॥

सोधयंतु तणुसुत्तधरेण ॥

णेमिचंदमुणिणा भणियं जं ॥५८॥

अर्थ:-जे आ द्रव्यसंग्रह ग्रंथ, अल्प श्रुतधर अल्प मात्र श्रुतने
धारण करनारा मुनि नेमिचंद्रे कह्यो छे-रच्यो छे तेने राग-
द्वेष-मोह-ए दोषोथी तथा संशयादि मिथ्या ज्ञानथी रहित
एवा श्रुतपूर्ण-श्रुतज्ञान पूर्ण मुनिनाथो-मुनीश्वरो शोधी लेजो-
आ ग्रन्थमां जे कोइस्थळे विरुद्ध शब्द के विरुद्ध शब्दार्थ मूकी
देवायो होय ते बदल योग्य शब्द के योग्य शब्दार्थ मूकीने
सुधारी लेजो. ५८

इति श्री द्रव्यसंग्रह ग्रंथमां “ मोक्षमार्ग प्रतिपादक ”
ए नामनो अध्याय ३ त्रीजो समाप्त.

शुद्धिपत्र

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्त
करवा	करवा	१०	१७
गुठाणामां	गुणठाणामां	१७	१५
जब्द	शब्द	१९	१५
खूत्र	सूत्र	२२	२
तेओना	तेओनी	२३	१३
आ लोकाकाश	आ अलोकाकाश	२६	१
होवो	होवुं	३१	१०
करत	करतां	३२	११
परमाणु	परमाणु	३५	७
मृषावाद	मृषावाद	३९	१३
जेवा	जेवा	"	१४
भावाश्रवना	भावाश्रवना	"	१७
इयरा	इयरो	४०	१४
प्रदेशबन्ध	प्रदेशबन्ध	४२	१२
हेउ	हेऊ	" "	१८
६४	३५	४३	१३
भाबसंवर	भावसंवर	४४	१०
भाबसंवर	भावसंवर	" "	१३
जीब	जीव	" "	१८

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
केवल	केवल	४५	१८
पृथग्भाव	पृथग्भाव	४९	९
पुण्य	पुण्य	" "	१७
"	"	" "	२०
स्वरूपने	स्वरूपने	५०	१०
रत्ना	रत्नो	५१	७
मामांसा	मीमांसा	५३	१
दृग्दोषाः	दृग्दोषाः	" "	१९
दोषा	दोषो	५४	११
धर्मात्मिक	धर्मात्मक	५५	६
मोक्षमाग	मोक्षमार्ग	५८	११
अनिष्ट	अनिष्ट	५९	७
सर्वसाधुभ्यः	सर्वसाधुभ्यः	६०	३
वाह्य	वाह्य	६२	५

—: બે ભાગમાં સંસ્કૃત ગુજરાતી:—

શબ્દાદર્શ

[મહાન શબ્દકોષ.]

પ્રથમ ભાગ તૈયાર છે ! કી. રૂ. ૭૫ પોસ્ટેજ અલગ.
બીજો ભાગ છપાય છે ! કી. રૂ. ૭૫ પોસ્ટેજ અલગ.

આ મહાકોષમાં બન્ને ભાગો મળી એક લાખ સંસ્કૃત શબ્દોનો ગુજરાતીમાં અનેક અર્થ સાથે મહાન સંગ્રહ છે. સંસ્કૃત સાહિત્યને લગતો કોઈ પણ શબ્દ પ્રાયઃ છાડવામાં આવ્યો નથી. હૈમકોષ-અમરકોષ-મદિની-વગેરે અનેક સુપ્રસિદ્ધ શબ્દકોષોનો આ મહાકોષમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. અતિમહાન પરિશ્રમે આ શબ્દકોષ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે અને સંસ્કૃતમાં આવા શબ્દકોષની મોટી ન્યૂનતા દૂર કરી છે. સંસ્કૃતના અભ્યાસીઓ, જેઓ શબ્દકોષ માટે આવુર હોય છે તેઓએ આ સમય ચૂકવો ન જોઈએ. આ સર્વોત્તમ શબ્દકોષ પ્રત્યેક જ્ઞાનજાંઠારો, લાયબ્રેરીઓ, કોલેજો, હાઈસ્કૂલો તથા જે સ્થળે સંસ્કૃત ભાષાને સ્થાન હોય તે સર્વ સ્થળે અવશ્ય હોવો જોઈએ. સંસ્કૃતના કોઈપણ અભ્યાસીને આ શબ્દકોષની ઉપયોગીતા વિષે કહેવું આવશ્યક નથી; માટે પ્રત્યેક સંસ્કૃતરસિક મહાશયે આ શબ્દકોષનો સંગ્રહ કરી લેવો જોઈએ. લક્ષ્યમાં રાખવું જોઈએ કે, બીજો ભાગ છપાય છે ત્યાંસુધીમાં અગાઉથી બ્રાહ્મકથા પ્રથમ ભાગ ખરીદી લેનારને આ શબ્દકોષના બન્ને ભાગો રૂ. ૧૫) માં મળી શકશે. પાછળથી સંપૂર્ણ શબ્દકોષની કી. રૂ. ૨૦) રહેશે. ભવિષ્યમાં આટલી ઓછી કીંમતે આવો શબ્દકોષ નહિ જ મળે. માટે તુરંતજ પ્રથમ ભાગ ખરીદી બ્રાહ્મકથા બની જાય તો એક સુંદર સુવર્ણલંકાર સંગ્રહ કરવા યોગ્ય હોય છે તેમ આ મહાન શબ્દકોષ અવશ્ય સંગ્રહ કરવા યોગ્ય છે.

આજેના લખો:—

શાસ્ત્રી ગિરિજાશંકર મયાશંકર મહેતા.

કે. માંડવીની પોળ-પટ્ટીપોળ-અમદાવાદ.

